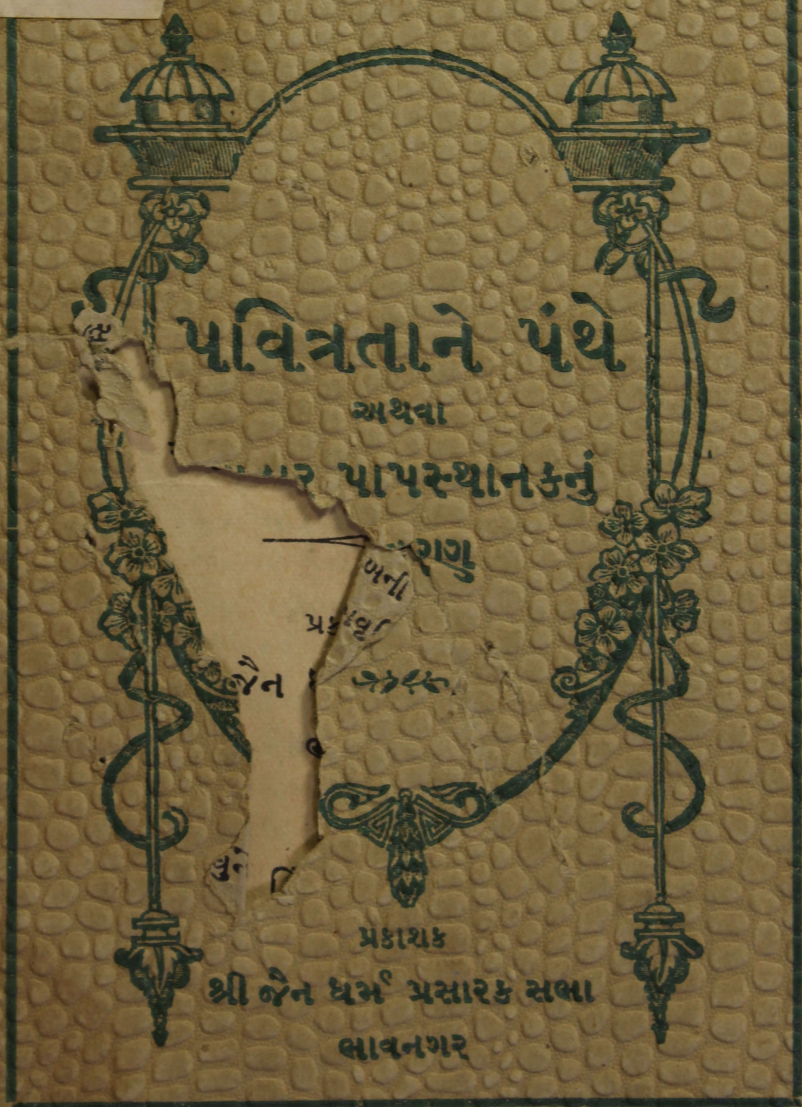

૩૩-
૩૩૫

જૈન ધર્મ પ્રકાશની પુસ્તક ફો માતી ભેટ

પવિત્રતાને પંથે

અથવા

પાપસ્થાનકનું

પ્રાણ

પ્રકાશ

જૈન

૧૯૨૦

પ્રકાશક

શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા

ભાવનગર

હિતશિક્ષા

(રાગ-અરે જીવ ! શીઘ્રે કલ્પના કરે.)

સુભાગી ! મોહ મમતમાં ચરે, મનુજનો જન્મ વૃથા કયાં કરે ?-ટેક.

ધન જોખન સુખ સ્થિર તું માને, આશા મુઠ્ઠી ધરે;
દર્શપાનના જલખિન્દુ સમ, આયુષ્ય ઓછું કરે. સુભાગી ૧

સત્તાધારી ચક્રવર્તીઓ, કાળ અપાટે હં
કાળ-ચક્રનો વેગ નિરાળો, તેથી સુભાગી ૨

ક્ષણિક સુખનો મોહ નકામો, મૂઠ
ધન સત્તાનો ગર્વ તજી દે, આત્મ સુભાગી ૩

જ્ઞાન ધ્યાન તપ જપ સંયમથી, કષાય પરહરે;
મોક્ષધામનાં સાચાં સાધન, એથી ઉદ્ધરે. સુભાગી ૪

માયા મમતા જે નર છોડે, અનિ
મુનિ હેમેન્દ્ર પ્રભુ-સ્મરણથી, ભવસિ તરે. સુભાગી ૫

1238

પવિત્રતાને પંથે

યાને

અઢાર પાપસ્થાનકથી નિવૃત્ત થવાનો માર્ગ,

લેખક :—

મણિલાલ નથુભાઈ દાશી ખીં/બેન

પ્રકાશક :—

શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા

ભાવનગર

વીર સં. ૨૪૭૦

::

વિ. સં. ૨૦૦૦

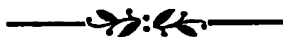
કિંમત છ આના

મુદ્રક:—શાહ ગુલાબચંદ લલ્લુભાઈ, શ્રી મહોદય પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ
દાણાપીઠ—ભાવનગર.

વિષયાનુક્રમણિકા

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રકરણ ૧ ભું	પ્રાણાતિપાતવિરમણ	૧
પ્રકરણ ૨ ભું	મૃષાવાદવિરમણ	૧૩
પ્રકરણ ૩ ભું	અદત્તાદાનવિરમણ	૨૦
પ્રકરણ ૪ થું	મૈથુનવિરમણ	૨૪
પ્રકરણ ૫ મું	પરિગ્રહવિરમણ	૩૩
પ્રકરણ ૬ કું	ક્રોધવિરમણ	૪૧
પ્રકરણ ૭ મું	માનવિરમણ	૫૦
પ્રકરણ ૮ મું	માયાવિરમણ	૫૮
પ્રકરણ ૯ મું	લોભવિરમણ	૬૩
પ્રકરણ ૧૦ મું	રાગવિરમણ	૭૧
પ્રકરણ ૧૧ મું	દ્વેષવિરમણ	૭૯
પ્રકરણ ૧૨ મું	કલહવિરમણ	૮૬
પ્રકરણ ૧૩ મું	અભ્યાખ્યાનવિરમણ	૯૨
પ્રકરણ ૧૪ મું	પૈશુન્યવિરમણ	૯૭
પ્રકરણ ૧૫ મું	રતિઅરતિવિરમણ	૧૦૧
પ્રકરણ ૧૬ મું	પરપરિવાદવિરમણ	૧૦૬
પ્રકરણ ૧૭ મું	માયામૃષાવાદવિરમણ	૧૧૧
પ્રકરણ ૧૮ મું	મિથ્યાત્વશલ્યવિરમણ	૧૧૬

ઐ બોલ

પવિત્રતા ઐ આત્માનો સ્વભાવ છે. સત્ય, પ્રેમ, દયા, મૈત્રી, પરાંપકાર ઐ આત્માના સ્વાભાવિક ગુણ છે. આત્મા પોતાની શક્તિ, જ્ઞાન અને પ્રેમ જગતમાં પ્રગટ કરવા માંગે છે, પણ તે પ્રગટ કરવામાં કેટલીક અસ્વાભાવિક-વિભાવિક વૃત્તિઓ નડે છે, અને તે અસ્વાભાવિક વૃત્તિઓ તે પાપસ્થાનકો છે. જીવાત્મા પોતાનું સત્ય સ્વરૂપ ભૂલી જઈ, રાગ, દ્વેષ અને કષાયોને વશ થઈ અહંકાર અને મમત્વભાવથી પ્રેરાઈને પોતાના સ્વભાવને અનુચિત એવાં અનેક પાપકર્મો આચરે છે, તેને જ્ઞેન-શાસ્ત્રકારોએ અઢાર વિભાગમાં વહેંચી નાખ્યા છે અને તેને પાપ-સ્થાનકો એવું નામ આપ્યું છે. તે પાપસ્થાનકોનું સ્વરૂપ શું છે? તેનાં કેવાં માઠાં પરિણામ આવે છે? અને તેમાંથી બચવાને કેવા પ્રકારના વિચારો તથા વર્તન રાખવું, ઐ આ પુસ્તકમાં બતાવવામાં આવ્યું છે.

જેમ સર્પનું ઝેર ઉતારવાને તે ઉતરે નહિ ત્યાંસુધી પુનઃ પુનઃ ઐ જ મંત્ર બોલવામાં આવે છે, પણ તે પુનરુક્તિ દોષ ગણાતો નથી; તેમ પરપરિવાદ, પૈશુન્ય, અભ્યાખ્યાન વગેરે એકસરખા લાગતા દોષો સંબંધી વિવેચન કરવામાં કોઈ સ્થળે પુનરુક્તિ થઈ હોય તો તે ક્ષાંતવ્ય ગણવામાં આવશે, એમ આશા રાખવામાં આવે છે.

આપણા આત્મામાં અનંત શક્તિ છે, તેનું આપણને ભાન નથી. આપણે કર્મનો અને કર્મની પ્રકૃતિનો ખૂબ વિચાર કરીએ છીએ, પણ આત્માના એક પ્રદેશમાં અનંત કર્મસમુદાયને તોડવાનું સામર્થ્ય છે, ઐ બાબત પર વિશેષ લક્ષ આપવાની જરૂર છે. લાંબા સમયના અંધકારનો એક નાની સરખી દીવાસળી નાશ કરી શકે છે, તેમ જો આપણને આત્માની પવિત્રતાનો, શક્તિનો અને પ્રકાશનો ખ્યાલ આવે, જો આપણે તેનું ચિંતન કરીએ, તેને અનુભવવા પ્રયત્ન કરીએ તો આપણામાં એટલી બધી શક્તિ સ્ફુરે કે જેના બળથી પાપસ્થાનકરૂપ દોષો આપણે ધણી ત્વરાથી ટાળી શકીએ; માટે આપણે સ્વભાવે દિવ્ય છીએ અને દોષો તે આપણા નહિ પણ આપણી વિભાવી પ્રકૃતિના છે.

એ વિચારનું ચિંતન કરી આ પુસ્તકમાં વર્ણવેલા અઢાર પાપસ્થાનકોથી બચવા વાચકવર્ગ પ્રયત્ન કરશે તેમાં આ પુસ્તકની સાર્થકતા છે.

છેવટ વાચકવર્ગને એ જ વિનંતિ કે-આમાંના દરેક પ્રકરણનું હાર્દ સમજી જે દોષ પોતાનામાં હોય તે ટાળવા પ્રયત્ન કરવો. દોષને ટાળવા માટે દોષનું સ્વરૂપ સમજી લઇ તેની સામેનો સદ્ગુણ ખીલવવા પ્રયત્ન કરવો. ક્ષમાનો સદ્ગુણ ખીલવવાથી ક્રોધ પોતાની મેજે ચાલ્યો જશે. તેમ સરળતા ખીલવવાથી માયા દૂર થઇ જશે. તેવી રીતે દરેક દોષને ટાળવા તેના વિરોધી સદ્ગુણોનું જેમ બને તેમ વધારે ચિંતન કરવું અને તે પ્રમાણે વર્તવાનો પ્રયત્ન કરવો કે જેથી તે સદ્ગુણ સમય જતાં સ્વાભાવિક થઇ જશે.

આ બુક શેઠ લઘાભાઈ ચાંપશીની પ્રેરણાથી છપાવવામાં આવી છે. અમને પણ પસંદ પડવાથી અમે તેની વધારે નકલો શ્રી જૈન ધર્મ પ્રકાશના ગ્રાહકોને ભેટ આપવા માટે છપાવી છે. આ બુકમાં સહજ સુધારોવધારો કર્યો છે. છેલ્લા પ્રકરણમાં વધારે વધારો કર્યો છે તે ખાસ વાંચવા લાયક છે.

આ બુકના મુખ્ય લેખકનો આભાર માનીએ છીએ. જે બોલ પણ તેમના જ રાખ્યા છે. દરેક પ્રકરણો સારા ને અસરકારક છે તે લક્ષ્યપૂર્વક વાંચવાની બલામણુ કરવામાં આવે છે. ખીજા નોવેલો વિગેરેના શુષ્ક લખાણો ન વાંચતાં આવું આત્મહિતકારક લખાણ જ વાંચવું હિતાવહ છે.

શેઠ લઘાભાઈએ પોતાની માતૃશ્રીના શ્રેયાર્થે આ બુક છપાવી છે અને તે પોતાના કુટુંબમાં વહેંચવાનું ધાર્યું છે. આવા પુસ્તકની લ્હાણી કરવી તે ખરેખર શ્રેયકારક છે. પ્રારંભમાં વધારે ન લખતાં બે બોલ સમાપ્ત કરવામાં આવે છે.

વિ. સં. ૨૦૦૦ }
કાર્તિકી પૂર્ણિમા }

શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા
ભાવનગર

પવિત્રતાને પંથે

અથવા

અઢાર પાપસ્થાનકેથી નિવૃત્ત
થવાનો માર્ગ.

પ્રકરણ ૧ લું.

પ્રાણાતિપાતવિરમણ.

ૐવમાત્ર સુખને શોધે છે. જ્યાં સુધી આત્માને પોતાના ખરા સ્વરૂપનો અનુભવ ન થાય ત્યાંસુધી તેને કદાપિ ખરી શાન્તિ મળી નથી અને મળવાની નથી. આત્મા પોતે જ્ઞાન-સ્વરૂપી છે. તેનામાં અનંત જ્ઞાન, અનંત શક્તિ અને અનંત આનંદ રહેલાં છે. તે આત્મા પોતાના જ્ઞાનસ્વરૂપે જગતના તમામ પદાર્થોને-તે પદાર્થોના ગુણ અને પર્યાયો સહિત જાણે છે અને અનુભવે છે. તે બાહ્ય પદાર્થોને તેમજ પોતાના શરીરોને સાધનો તરીકે વાપરે છે, પણ પોતે પોતાના સ્વરૂપમાં જ આનંદ માને છે. ઇન્દ્રિયોના આવેશો અને મનના વિચારોરૂપી તરંગો તેના યગ આગળ આવીને લલે અથડાય પણ તે તો પોતાના ઉચ્ચ સ્વભાવરૂપ ખડક ઉપર સ્થિર રહે છે; કારણકે ઇન્દ્રિયો તથા મનને બળ આપનાર પણ પોતે જ છે; માટે જ્યાં આત્મા પોતાનું બળ ખેંચી લે છે ત્યાં મન તથા ઇન્દ્રિયો શિથિલ બની જાય છે અને તે

આત્મા પર પોતાનો પ્રભાવ દર્શાવી શકતાં નથી. આત્મા તો ઇન્દ્રિયો, મન અને વાસનાઓનો સેવક નહિ પણ સ્વામી છે. આત્માના બળનો શો ખ્યાલ આપી શકાય ? શ્રીમાન્ શુભચંદ્રાચાર્યે^૯ જ્ઞાનાર્ણવમાં કહ્યું છે કે—

અહોઽનંતવીર્યોઽયમાત્મા વિશ્વપ્રકાશકઃ ।

ત્રૈલોક્યં ચાલયત્યેવ, જ્ઞાનશક્તિપ્રભાવતઃ ॥

આ વિશ્વને પ્રકાશ આપનાર આત્મા અનંતશક્તિ-વાળો છે. તે પોતાની જ્ઞાનશક્તિના પ્રભાવથી ત્રણ ભુવનને ધ્રુબાવવા સમર્થ છે. આ આત્મશક્તિને દેવો અને અસુરો પણ વશ થાય છે, તો પછી સામાન્ય મનુષ્યો અને પશુઓની તો વાત જ શી ? આ આત્મશક્તિ આગળ મોટા મોટા નરેન્દ્રો અને ચક્રવર્તીઓ પણ નમી પડે છે. આત્માનું પ્રેમસ્વરૂપ જ્યારે પ્રગટ થાય છે ત્યારે તે સ્વરૂપ પ્રકટ કરનારની સમીપમાં આવનારા વિરોધીઓનો વિરોધ ટળી જાય છે, એટલું જ નહિ પણ સ્વભાવથી વિરોધી પશુઓ પણ પોતાનો વૈરભાવ ટાળી શાન્ત થઈ જાય છે. તેના પ્રેમની પ્રભા આગળ વૈરવિરોધનું વાદળ ટકી શકતું નથી. તે આત્મા પોતાના જ્ઞાનબળવડે ભૂત, લવિષ્ય અને વર્તમાન ત્રણે કાળના બનાવોને હસ્તામલકવત્ પોતાની દૃષ્ટિ સમીપ એક જ સમયે જોઈ શકે છે. તેના શુદ્ધ હૃદયમાં દરેક બાહ્ય વસ્તુનું પ્રતિબિંબ પડે છે અને તેથી કોઈપણ જાતના પ્રયાસ સિવાય તે સર્વ પદાર્થો અને બનાવોને જોઈ શકે છે, જાણી શકે છે અને અનુભવી પણ થકે છે. વળી પ્રખુદ આત્મા સ્વસંતુષ્ટ હોવાથી પોતાના સુખ વાસ્તે તેને

બહારના પદાર્થો કે મનુષ્યો પર આધાર રાખવો પડતો નથી. મનુષ્યોને પોતાના આત્માના દિવ્ય આનંદનું ભાન જેટલા પ્રમાણમાં ઓછું તેટલા પ્રમાણમાં તે આનંદ મેળવવા માટે બાહ્ય પદાર્થો વિશેષ રૂપમાં પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે અને મથે છે, પણ ખરા આત્મજ્ઞાનીનો આનંદ પોતાનામાં રહેલો હોવાથી તે બાહ્ય વસ્તુઓના સફલાવ કે અભાવમાં એકસરખી પ્રસન્નતા જાળવી શકે છે. તે અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ પ્રસંગોમાં-જગત જેને સુખદુઃખના પ્રસંગો કહે છે તેવા પ્રસંગોમાં-આનંદમાં રહી શકે છે. આત્મા અમર હોવાથી અંતવાળી વસ્તુઓના સફલાવે શું રાચે ? તેમજ અંતવાળી વસ્તુઓના અભાવે ખિન્ન પણ શું થાય ? અનંત કાળનો પ્રવાસી આત્મા આ બધા સંસારરૂપી નાટકનો પ્રેક્ષક છે, દ્રષ્ટા છે-સાક્ષી છે; પણ બૂલથી પ્રેક્ષક મટી એકટર-નાટકનો પાત્ર બની જાય છે એટલે લેપાય છે અને સંસારનાટકમાં તેને પણ અનેક ભાગ ભજવવા પડે છે.

આત્મા, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અનંત આનંદમય, અનંતશક્તિમય અને અનંતજ્ઞાનમય છે, છતાં શા સારું ખીન્ન, અદૃષ્ટશક્તિવાળો અને બહુ જ ન્યૂન જ્ઞાનવાળો જણાય છે ? તેની શક્તિ, જ્ઞાન અને આનંદને રોકનારાં કારણો કયા છે ? જેમ સૂર્યના પ્રકાશને વાદળ રોકે છે તેમ આત્માના પ્રકાશને રોકનારાં વાદળો કયા ? વળી આપણે પોતે જ આ આત્મા હોવાથી અને આત્મા પોતે શક્તિ, જ્ઞાન અને આનંદના સમૂહરૂપ હોવાથી શા સારું તે શક્તિ, જ્ઞાન અને આનંદનો આપણને અનુભવ થતો નથી ?

ઉપરના પ્રશ્નનો ઉત્તર સમજવાને માટે આપણે એક દૃષ્ટાન્ત લઈએ.

હાલનું વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર આપણને જણાવે છે, તેમજ આપણે અનુભવથી પણ જાણીએ છીએ કે આપણી ચારે બાજુએ હવા આવેલી છે, પણ જે વસ્તુ ચારે બાજુએ આવેલી હોય તેનું આપણને લાન હોતું નથી. વળી આ હવાને વજન પણ છે, અને તે દરેક વર્ગ ઈંચ (square inch) ઉપર પંદર રતલ છે. છતાં આપણને તે વજનનો ભાર લાગતો નથી. પણ જો કોઈ પણ બાજુથી હવા લઈ લેવામાં આવે અને ત્યાં જગ્યા ખાલી થાય, તો હવાના દબાણનું તરત જ આપણને લાન થાય. જો એક શીશીમાંથી હવાના પંપવડે હવા ખેંચી લેવામાં આવે, અને જો તે શીશા પર હાથ મૂકવામાં આવે તો હાથ ઉપર હવાનું દબાણ એટલું બધું થાય કે હાથમાંથી લોહીની સેરો નીકળે; કારણ કે ઉપરના દબાણને રોકનારું હવાનું નીચેનું દબાણ તે વખતે હોતું નથી. તે જ રીતે આત્માની પૂર્ણ શક્તિઓ આપણામાં છે પણ આપણાં હૃદયો બહારના પદાર્થો, વાસનાઓ અને વિચારોથી એટલાં બધાં ભરેલાં છે કે તે આત્માની શક્તિઓનું દબાણ આપણને લાગતું નથી. જે પળે હૃદય ઉપરથી પાપ તરફ દોરી જતી વાસનાઓ અને વિકારોનો ભાર ઓછો થઈ જશે, તે જ પળે તે સ્થળે આત્માની શક્તિઓ પ્રકટ થઈ પોતાનો પ્રભાવ દર્શાવશે. આત્માની શક્તિઓ ખીલવવાની નથી, તે તો ખીલેલી જ છે; પણ તેને પ્રકટ થવામાં જે અંતરાયભૂત કારણો છે તે દૂર કરવાનાં છે.

આત્માની શક્તિઓને પ્રકટ થવામાં જે અંતરાયભૂત કારણો છે તેને પાપસ્થાનકો કહેલાં છે. તે પાપના-અશુભ પ્રવૃત્તિના હેતુઓ છે. જ્યાં સુધી પાપપ્રવૃત્તિના હેતુઓ વિદ્યમાન હોય ત્યાં સુધી અશુભ પ્રવૃત્તિ થવાની અને તેના પરિણામે જે કર્મરૂપ વાદળ પ્રગટે તે આત્મસૂર્યને પ્રકટ થવા દે નહીં; માટે જો આત્માની ખરી શક્તિઓ પ્રકટ કરી સ્વાનંદમાં મહાલવું હોય તો મનુષ્યે અઢાર પાપસ્થાનકોનું સ્વરૂપ સમજી જેમ બને તેમ તેનો ત્યાગ કરવા પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ. તે અઢાર પાપસ્થાનકો જૈનધર્મમાં વર્ણવેલા છે તે નીચે પ્રમાણે છે—

(૧) પ્રાણપ્રતિપાત. (૨) મૃષાવાદ. (૩) અદત્તાદાન. (૪) મૈથુન. (૫) પરિગ્રહ. (૬) ક્રોધ. (૭) માન. (૮) માયા. (૯) લોભ. (૧૦) રાગ. (૧૧) દ્વેષ. (૧૨) કલહ. (૧૩) અભ્યાખ્યાન. (૧૪) પૈશુન્ય. (૧૫) રતિચરતિ. (૧૬) પર-પરિવાદ. (૧૭) માયામૃષાવાદ. (૧૮) મિથ્યાત્વશબ્દ.

આ અઢાર પાપસ્થાનકો આત્માના પ્રકાશને પ્રગટ થતો અટકાવે છે. આ અઢારમાં પ્રથમના પાંચ પ્રાણપ્રતિપાત, મૃષાવાદ, અદત્તાદાન, મૈથુન અને પરિગ્રહ મુખ્ય છે. બીજાં તેર ગૌણ છે, પણ આ પાંચને પુષ્ટિ આપી વધારે પ્રબળ બનાવે છે તે અપેક્ષાએ તે તેર પણ પાપસ્થાનકો છે. વળી આ પાંચમાં પણ મુખ્ય પાપસ્થાનક હિંસા છે. તે બધા દોષોનું મૂળ છે. શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં કહ્યું છે કે—સર્વ જીવો પ્રત્યે અહિંસા-પ્રેમ (મૈત્રીભાવ) કરીને જીવ શાન્તિરૂપ નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરે છે. જ્ઞાનાર્ણવમાં પણ કહ્યું છે કે:—

અહિંસૈવ જગન્માતાઽ-હિંસૈવાનન્દપદ્મતિઃ ।

અહિંસૈવ ગતિઃ સાધ્વી, શ્રીરહિંસૈવ શાશ્વતી ॥

અહિંસા જગતની માતા છે, અહિંસા આનંદની શ્રેણી છે, અહિંસા એ જ ઉત્તમગતિ-માર્ગ છે અને અહિંસા એ જ શાશ્વતી લક્ષ્મી છે. યોગસૂત્રના રચનાર શ્રી પતંજલિ ઋષિ કહે છે કે—

“ જ્યારે મનુષ્યને અહિંસા સિદ્ધ થાય ત્યારે તેના મનુષ્યની સમીપમાં વિરોધી પ્રાણીઓ પણ પોતાનો વૈર-વિરોધ તણ દે છે. ” આપણે શાસ્ત્રોમાં પણ સાંભળ્યું છે કે—જ્યારે મહાવીર પ્રભુ સમવસરણમાં બેસી ઉપદેશ આપતા હતા તે સમયે સર્વ પશુ-પંખીઓ પણ પોતાનો સ્વાભાવિક વિરોધ તણ એક બીજા સાથે પ્રેમભાવથી બેસતા હતા.

જે અહિંસાનો આવો પ્રભાવ છે તેનું સ્વરૂપ આપણે સમજવું જોઈએ, અને તેની પ્રતિપક્ષી હિંસાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

પ્રાણાતિપાતનો અર્થ એ જ થાય છે કે કોઈ પણ જીવને તેના પ્રાણથી વિયુક્ત કરવો અથવા તેને મારી નાખવો. મનુષ્યને અથવા પશુને સર્વથી મારી નાખવું એટલામાં જ હિંસા સમાઈ જતી નથી, પણ પશુ પર અતિશય ભાર ભરવો, તેની ચામડી છેદવી, તેને બાંધી રાખી યોગ્ય સમયે ઘાસપાણી ન આપવાં, તેને સખ્ત ચાખકાથી મારવું, અથવા અણીવાળો પરોણો ઘોંચી તેની ચામડીમાં છિદ્ર પાડવાં—આ સર્વનો પણ હિંસામાં સમાવેશ થાય છે. તેવી

જ રીતે નોકરચાકરને લાતો મારવી અથવા શરીરના બીજા કોઈ ભાગ પર મારવો, અથવા કોઈનો એક પણ અવયવાદિક નાહક કાપી નાખવો તે પણ હિંસા છે. સ્ત્રીઓને તેમ જ હાથ નીચે મૂકાયેલાં બાળકોને સોટીધી મારવાં અથવા કોઈ પણ શારીરિક શિક્ષા કરવી તે પણ હિંસા છે. જ્યારે બાળકોને—કુમળા બાળકોને ગૃહમાં કે શાળામાં શિક્ષા કરવામાં આવે છે ત્યારે તેમાંથી ચાર અનર્થો ઉપજે છે. (૧) બાળકો બીકણુ થાય છે. (૨) તેઓ લયને લીધે અસત્ય બોલતાં શીખે છે. (૩) તેઓ મારનારા પ્રત્યે દ્વેષ રાખે છે અને (૪) તેઓ જાતે પણ નિર્દયતાનો પાઠ શીખી સમય જતાં પોતાના હાથ નીચે આવતાં બાળકો તરફ ઘાતકી બને છે.

પોતાના પ્રાણુ જેટલા પોતાને પ્રિય છે તેટલા જ સામાના પ્રાણુ તેને પ્રિય છે, પણ મનુષ્યો ક્રોધ, લોભ કે કામના આવેશમાં આવી બીજાઓને હેરાન કરતાં, અથવા બીજાઓના શરીરને અનેક પ્રકારનો ત્રાસ ઉપજાવતાં જરા પણ ડરતા નથી. માંસાહારનો પણ હિંસામાં સમાવેશ થાય છે. પશુના વધ સિવાય માંસ મળતું નથી માટે જે લોકો માંસાહાર કરે છે તેઓ હિંસાથી થતાં પાપના ભાગી બને છે, માંસાહારી પશુના વિકાસક્રમમાં અડચણ નાખે છે તેટલે અંશે કુદરતી નિયમ પ્રમાણે તેના પોતાના વિકાસમાં અંતરાયો આવે છે. પશુને લાશુ પડેલા ક્ષય, ચાંદી વગેરે રોગોનાં જંતુઓ પણ તે માંસમાં હોય છે, અને તેથી તેનું માંસ ખાનાર મનુષ્યને તે રોગો લાશુ પડવાનો સંભવ છે. વળી પશુને જ્યારે મારવામાં આવે છે ત્યારે તે પશુના

હૃદયમાં સ્વાભાવિક રીતે ક્રોધ, વૈર અને ધિક્કારના વિચારો પ્રગટે છે, તેથી તેવા પશુનું માંસ ખાનાર પણ ક્રોધી, ચીડીઓ અને અશાન્ત બને છે. માંસ ખાનારને દારૂ પીવાની જરૂર પડે છે, એટલે એક અનર્થ બીજા અનર્થનું કારણ બને છે. માંસ બીજાં સામાન્ય અનાજો કરતાં મોંઘું પડે છે. પશુઓનો વધ થવાથી દૂધ, દહીં, ઘી, માખણ વગેરે મોંઘાં મળે છે અને ખેતીને પણ પુષ્કળ નુકસાન થાય છે, પણ આ બધાં કારણો કરતાં સૌથી મોટું કારણ તો એ જ છે કે પશુઓને આપણા જેવી જ લાગણી હોય છે. આપણે મનની બાબતમાં વિશેષ આગળ વધ્યા હોઈશું, પણ તેમની સુખદુઃખની લાગણીઓ લગભગ આપણા જેવી જ હોય છે માટે તેવા લાગણીવાળા જીવને મારી, પોતાના બાહ્યસ્વાદની તૃપ્તિ કરવી એ ખરેખર અનર્થ અને મહા-હિંસક કામ છે; માટે અહિંસક બનવા ઇચ્છનારે માંસનો તથા માંસવડે બનાવેલી વસ્તુઓનો જરૂર ત્યાગ કરવો જોઈએ.

યજ્ઞનિમિત્તે પશુઓનો જે વધ કરવામાં આવે છે, તે પણ મોટામાં મોટી હિંસા છે. જે દેવી જગદમ્બા-જગતની માતા કહેવાય છે તે કદાપિ પોતાના બાળકના રુધિરથી પ્રસન્ન થાય જ નહિ, અને જે પોતાના નિર્દોષ અને નિરપરાધી પશુઓરૂપ બાળકોના વધથી સંતુષ્ટ થાય તે દેવી માતાના નામને પાત્ર જ શી રીતે થઈ શકે ? મનુષ્યે દેવીને-દિવ્ય શક્તિઓને પ્રસન્ન કરવા પોતાની અંદર રહેલી પાશવ વૃત્તિઓનો-જેવી કે ક્રોધ, મોહ, લોભ, મત્સર, પરનિંદા, દ્વેષ વગેરેનો-લોભ આપવો જોઈએ. એક સ્થળે કહ્યું છે કે-

યૂપં છિત્ત્વા પશૂન્ હત્વા, કૃત્વા રુધિરકર્દમમ્ ।
યદૈવં ગમ્યતે સ્વર્ગં, નરકે કેન ગમ્યતે ॥ ૧ ॥

જો યજ્ઞસ્તંભ છેદીને, પશુઓને હણીને અને લોહીને કાઢવ બનાવીને—આ પ્રમાણે કરીને જો સ્વર્ગે જવાતું હોય તો પછી નરકે કોણ જશે ? માટે યજ્ઞનિમિત્તે જે હિંસા થાય છે તે અજ્ઞાનમૂલક છે. તેનો કોઈ પણ રીતે બચાવ થઈ શકે તેમ નથી.

શિકાર એ પણ હિંસાનું એક મોટું કારણ છે. શિકારી મનુષ્યો તેને એક રમતરૂપ ગણે છે, પણ તે રમતમાં બીજાઓના પ્રાણ બચ છે તેનું તેઓને ક્યાં ભાન હોય છે ? શરીરબળ બીલવવાના અનેક માર્ગ છે. નિર્જીવ વસ્તુને નિશાન કરી ધનુર્વિદ્યા ક્યાં શીખાતી નથી ? પણ બીજા અનાથોને સ્વચ્છંદવૃત્તિથી મારવામાં શૂરવીરોને એક પ્રકારનો ખોટો રસ પેદા થાય છે. પણ શાસ્ત્રોમાં તો કહ્યું છે કે—

उद्यतं शस्त्रमालोक्य, विषादभयविह्वलाः ।

जीवाः कंपन्ति सर्वत्र, नास्ति मृत्युसमं भयम् ॥ ૧ ॥

कण्टकेनापि विद्वस्य, महती वेदना भवेत् ।

चक्रकुंतासि शक्त्याद्यै-च्छिद्यमानस्य किं पुनः ? ॥ ૨ ॥

નિરાશા અને ભયથી વિહ્વળ થયેલા જીવો ઉગામેલું શસ્ત્ર જોઈને કંપે છે, કારણ કે મૃત્યુ સમાન બીજો ભય નથી. કાંટા ખૂંચી જવાથી પણ પ્રાણીને ન્યારે મોટી વેદના થાય છે ત્યારે ચક્ર, ભાલો, તરવાર, બરછી વગેરે શસ્ત્રોથી છેદાતા પ્રાણીની વેદનાની તો વાત જ શો ?

પ્રાચીન સમયમાં યુદ્ધના પ્રસંગે જો કોઈપણ મનુષ્ય મુખમાં ઘાસનું તરણું લે તો સામો પ્રબળ શત્રુ તેને જીવતો મૂકતો હતો. કારણ કે મુખમાં તરણું લેનાર મનુષ્ય પશુ જેવો છે, માટે તેને શું મારવો ? તો પછી તૃણ ખાઈને જ જીવનારા, ઝરાતું નિર્મળ જળ પીને તૃષા શમાવનારા નિર્દોષ પશુઓની હિંસા શિકાર કે મોજશોખ નિમિત્તે કરવી અને વર્તમાનપત્રોમાં તે બહાદુરીનાં કાર્યો હોય તેમ તેનાં લાંબાં વર્ણનો છપાવવા એ જ સૂચવે છે કે આપણા સમાજનું અંતઃકરણ આ બાબતોને દોષરૂપ ગણવા જેટલું ખીલ્યું નથી.

કેવળ શરીરથી જ હિંસા થાય છે એમ નથી. વચન અને મનથી પણ આપણે હિંસા કરીએ છીએ. વચન ઉપર સંયમ નહિ રાખવાથી આપણે ન બોલવાનું બોલીને સામી વ્યક્તિના જીવને દુઃખ આપીએ છીએ. શારીરિક ઘા કરતાં પણ વચનના ઘા કેટલીક વાર વધારે અસહ્ય નીવડે છે, અને તેને લીધે કેટલાંએક ઓશીકાં આંસુઓથી ભીંજતાં હશે, તેનો તે વચનો બોલનારને ક્યાં ખ્યાલ હોય છે ? જીભમાં અમૃત પણ છે અને ઝેર પણ છે. વાણીમાં ઘાયલ કરવાની શક્તિ છે અને ઘા રૂઝવવાની શક્તિ પણ છે, માટે હિંસાના પાપથી બચવા ઇચ્છનારે વાણીમાં મીઠાશ રાખવી.

કવિ બાલાશંકર કહે છે કે—

કદુ વાણી સુણે જો તું, મીઠી વાણી સદા કહેજે;
પરાઈ મૂર્ખતા કાજે, મુખે ના ઝેર તું લેજે.

જૈનશાસ્ત્રમાં જે પાંચ સમિતિઓ કહેલી છે તેમાં એક ભાષાસમિતિ છે. ભાષાસમિતિ જણાવે છે કે—વાણી.

સારી રીતે બોલાવી જોઈએ, તે અન્યાયયુક્ત નહિ પણ ન્યાયયુક્ત હોવી જોઈએ, તે અપ્રિય નહિ પણ પ્રિય હોવી જોઈએ, તે અસત્ય નહિ પણ સત્ય હોવી જોઈએ. જે વાણી પોતાને પશ્ચાત્તાપ ઉપજાવતી નથી તેવી વાણીનો જ ઉચ્ચાર કરવો લાભદાયક છે.

મનુષ્ય, શરીરથી હિંસા ન કરે, વચનથી પણ કોઈને નુકસાન ન કરે, છતાં જો તેના મનમાં બીજાનું અશુભ કરવાની વૃત્તિ હોય તો તે મનવડે પણ હિંસા કરે છે.

મનથી પાપકર્મ બંધાય છે અને મનથી પાપકર્મ છૂટે છે, તેના પર પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્ષિનું દૃષ્ટાન્ત જૈન આલમને સુવિદિત છે. પોતાના મનના શુભ લાવવડે તે સ્વર્ગપ્રાપ્તિને યોગ્ય થયા, મનના અશુભ પરિણામવડે બીજાઓને મારવાની પ્રબળ ઇચ્છા કરવાથી નરકના દુઃખો ભોગવવાને પાત્ર બન્યા અને થોડા જ સમયમાં તે અશુભ વિચારોને દૂર ફેંકી દઈ પોતાની ખરી સ્થિતિનું ભાન લાવી આત્મસ્વરૂપનો વિચાર કરતાં કૈવલ્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ થયા. આ ત્રણે સ્થિતિમાં મન એ જ મોટું કારણ છે, માટે મનથી બીજાનું અશુભ ચિંતવવું, બીજાને દુઃખ થાય એવી લાવના લાવવી એ પણ હિંસા છે; કારણકે મન એવ મનુષ્યાણાં કારણં બંધમોક્ષયોઃ । ‘ મન એ જ મનુષ્યોને બંધ અને મોક્ષનું કારણ છે.’ વળી આ સ્થળે એ પણ વિચારવા જેવું છે કે જો મનમાં હોય તે બહાર આવ્યા વિના રહેતું નથી. દરેક કાર્યનો પિતા વિચાર છે. વિચાર ઘટ્ટ થતાં તે કાર્યરૂપે પરિણમે છે, માટે જો મનુષ્યના હૃદયમાં બીજાનું ખૂન કરવાની લાવના હશે, તે મનુષ્ય વહેલો કે મોડો

ખીજાને નુકસાન કર્યા વિના રહેનાર નથી માટે આત્માથીએ સર્વનું શુભ ચિંતવવું. બૃહત્શાન્તિમાં કહ્યા પ્રમાણે સદા એવી ભાવના ભાવવી કે:—

શિવમસ્તુ સર્વજગતઃ, પરહિતનિરતા ભવન્તુ ભૂતગણાઃ ।

દોષાઃ પ્રયાન્તુ નાશં, સર્વત્ર સુખિનો ભવન્તુ લોકાઃ ॥

‘સર્વ જગતનું કલ્યાણ થાઓ, લોકો પારકાના હિતમાં તત્પર બનો, તેમના દોષો નાશ પામો અને સર્વ સ્થળે લોકો સુખી થાઓ.’

વંદિતાસૂત્રમાં પણ આપણે પ્રતિદિન બોલીએ છીએ કે—

સ્વામેમિ સર્વજીવે, સર્વે જીવા સ્વમન્તુ મે ।

મિત્તિ મે સર્વભૂણુસુ, વેરં મજ્ઞં ન કેણહ ॥

‘હું સર્વ જીવોને ક્ષમા આપું છું, સર્વ જીવો મને ક્ષમા આપો. મારે સર્વ સાથે મૈત્રી છે, મારે કોઈ સાથે વેર નથી.’ માટે હિંસાના પાપથી વિમુખ થઈ મનુષ્યે અહિંસા ધર્મનો આશ્રય લેવો. શ્રી જ્ઞાનાર્ણવમાં કહ્યું છે કે—

તન્નાસ્તિ જીવલોકે, જિનેન્દ્રદેવેન્દ્રચક્રકલ્યાણમ્ ।

યત્ પ્રાપ્નુવન્તિ મનુજા, ન જીવરક્ષાનુરાગેણ ॥

આ જગતમાં જીવરક્ષા પર પ્રેમ રાખવાથી મનુષ્ય સમસ્ત કલ્યાણકારી પદ પ્રાપ્ત કરે છે. તીર્થંકર, દેવેન્દ્ર અને ચક્રવર્તીત્વ જેવું એક પણ પદ નથી કે જે દયાવાન(અહિંસક)ને ન મળે, માટે પોતાની આત્મશક્તિ પ્રગટ કરવાવાળા દરેક જીવે શરીરથી, વચનથી અને મનથી કોઈ પણ જીવને હુ:ખ ન થાય તેવી રીતે વર્તન કરવું.

પ્રકરણ ૨ જી.

મૃપાવાદવિરમણ.

આ જીવિશ્વ સત્યથી ચાલે છે. સૂર્ય, ચંદ્ર, તારાઓ પોતાની ગતિમાં ચાલ્યા કરે છે તે પણ સત્યવડે જ. યોગ-સૂત્રના રચનાર મહર્ષિ પતંજલિએ કહ્યું છે કે સત્યપ્રતિષ્ઠાયાં વચનસિદ્ધિઃ જ્યારે મનુષ્યમાં સત્ય પૂર્ણ રીતે સિદ્ધ થાય છે ત્યારે તે મનુષ્યને વચનસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ તે જે કંઈ બોલે છે તે પ્રમાણે થાય છે. શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે—

“ પૂછ્યા સિવાય પોતે બોલવું નહિ અને પૂછે ત્યારે અસત્ય બોલવું નહિ.” Truth in the purity of speech—સત્ય એ વાણીની પવિત્રતા છે પણ મનુષ્યો ક્રોધથી, લોભથી, કપટથી, અહંકારથી, ભયથી, હાસ્યથી અથવા સ્વાર્થથી કે પોતાના દોષો છુપાવવા માટે અસત્ય બોલે છે. પવિત્ર આચારવિચારવાળા મનુષ્યો પણ આ અસત્યના પાશથી સર્વથા મુક્ત હોતા નથી. ગરીબ તેમજ તાલેવંત, ગૃહસ્થ તેમજ સાધુ, પુરુષ કે સ્ત્રી, બાળક કે વૃદ્ધ—આ સર્વમાં સંપૂર્ણ સત્ય બોલનાર ભાગ્યેજ જડી આવે છે. જેવું મનમાં હોય તેવું જ વચનમાં બોલનાર પુરુષ યા સ્ત્રી વિરલ હોય છે. આમ કહેવું તે જગતને અન્યાય આપવા જેવું લાગે, પણ અનુભવથી આ વાતની સત્યતા જણાઈ આવશે.

અસત્યનો મોટામાં મોટો દોષ એ છે કે જ્યાં અસત્ય જણાયું ત્યાં તે કહેનાર ઉપર લોકો અવિશ્વાસની નજરથી જુએ છે. તેની ખીજ ખરી વાતો પ્રત્યે પણ લોકોને અશ્રદ્ધા પ્રકટે છે. વ્યાપારીઓ લાખો રૂપીઆના માલ ધીરે છે તે પણ સામાની સાખ અથવા આખરૂથી. આખરૂ અથવા સાખ અસત્યથી નાશ પામે છે. કેટલાક મનુષ્યો તોલમાપમાં ઓછું આપે છે અથવા વિશેષ લે છે. કેટલાક જૂઠા દસ્તાવેજો બનાવે છે અથવા ખોટી સાક્ષીઓ પૂરે છે. કેટલાક જમીન, જનાવર અથવા કન્યાની લેવડદેવડમાં અસત્ય બોલે છે. વ્યાપાર-રોજગારમાં તો જૂઠા સમ ખાવા એ તો કેટલાક વ્યાપારીઓને સહજ થઈ પડ્યું છે. વારંવાર અસત્ય બોલવાથી લોકોના મનની સ્થિતિ એવી અધમ બની જાય છે, તથા તેમના અંતઃકરણ એવાં બુઠ્ઠાં-લાગણી વગરનાં-થઈ જાય છે કે પોતે આ અસત્ય બોલે છે તેનું પણ તેમને જ્ઞાન હોતું નથી, તો પછી તે બોલવાથી પોતાના આત્માનું અહિત થાય છે તેનો તો ખ્યાલ જ ક્યાંથી આવે ?

લોકોમાં અસત્ય બોલવાનો રિવાજ છે, એ માન્યતાને લીધે કોઈ પણ માલ વેચનાર પર ખીજઓને વિશ્વાસ આવતો નથી. તેથી એક વસ્તુ ખરીદવાને મનુષ્યોને અનેક દુકાને ભ્રમવું પડે છે, છતાં પણ પોતે કદાચ છેતરાયો હશે એવો મનમાં સંશય રહ્યા કરે છે. વળી આ રીતે વસ્તુઓ ખરીદતાં સમય અને શક્તિનો કેટલો નકામો વ્યય થાય છે તે ક્યાં લોકો નથી જાણતાં કે નથી સમજતાં ?

મૃધાવાદ-અસત્ય કેવી રીતે અને શા કારણોથી બોલાય છે, તેના કેટલાક દાખલાઓ વિચારીએ.

કેટલાક તો બડાઈ મારનારા મનુષ્યો હોય છે. તેઓની સર્વ વાતો અતિશયોક્તિથી ભરેલી હોય છે. તેઓ પોતાની દોલતના, સમાજમાં પોતાની સ્થિતિના, મોટા મોટા મનુષ્યો સાથેની પોતાની દોસ્તીના, પોતાને મળેલા માનવ્યાંદના, પોતાના વડિલે ભૂતકાળમાં કરેલા પરાક્રમોનાં અને ભવિષ્યમાં તે કેવાં પરાક્રમે કરવા ધારે છે તેને લગતા હવાઈ ખ્યાલોના સંબંધમાં બડાઈ મારતા જ હોય છે. આ હકીકતોનો અર્ધ કરતાં પણ વધારે ભાગ તેઓની કદપના-શક્તિથી તેઓએ રચ્યો હોય છે, અને સત્યના પ્રકાશમાં આ હકીકતો ટકી શકે તેવી હોતી નથી માટે સત્યના ઉપાસકે આવી ખોટી બડાઈ મારવાની ટેવથી દૂર રહેવું. જ્યારે મનુષ્ય બીજાને કોઈ વાત કહેવા માંડે છે ત્યારે તે વાતને રસિક બનાવવાને તેના જે અંગમાં ન્યૂનતા હોય તે પોતાની કદપના-વડે ભરી દે છે અને આ રીતે અસત્ય બોલવાને દોરાય છે.

બીજા પ્રકારના અસત્યવાદીઓ દ્વેષથી અસત્ય વચ્ચે બોલવાને દોરાય છે. તેઓ બીજાઓ સંબંધી અપ્રિય બાબતો સાંભળીને તેમાં પોતાના તરફથી કાંઈક ઉમેરો કરીને જગત આગળ એવું વણીને મૂકે છે કે લોકો તે વાત સાચી માનવાને દોરાય છે. તેઓ આ રીતે વગરપૈસાના પરનિંદા ફેલાવનારા ફેરીઆઓનું કામ કરે છે. આ ગુન્ડો ઘણો મોટો છે. એથી ચારિત્રપ્રતિષ્ઠાને થતી હાનિ ન સહન થવાથી કેટલાકે આપઘાત કર્યાના દાખલા જગપ્રસિદ્ધ છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે-સહસાત્કારે કોઈની ખરી પણ ગુપ્ત વાત પ્રકટ કરવી એ પણ સત્યનો અતિચાર છે, તો પછી બીજાની

અછતી વાત જગત આગળ મૂકવી તેના જેવો અનર્થ બીજો કયો હોઈ શકે ? આ બધાં જીભનાં પાપો છે. તેનાથી સત્યના ઉપાસકે ચેતતા રહેવું જોઈએ. જ્ઞાનાર્ણવકાર કહે છે કે—

પૃથૈરપિ ન વક્તવ્યં, ન શ્રોતવ્યં કથંચન ।

વચઃ શંકાકુલં પાપં, દોષાઢ્યં ચાભિસૂચકમ્ ॥

‘જે વચન શંકાભર્યું હોય, પાપમય હોય, દોષવાળું હોય અથવા બીજાની ઈર્ષા ઉત્પન્ન કરનારું હોય તેવું વચન બીજાએ પૂછવા છતાં પણ કહેવું નહિ, તેમ તેવાં વચનો સાંભળવાં પણ નહિ.’

આપણને આવાં વચનો સાંભળવામાં રસ પડે છે તે જ આપણી નિર્બળતા સૂચવે છે. આપણે બીજાના સંબંધમાં જે અગ્રિય અથવા અનિષ્ટ વાત સાંભળીએ તે ખરી ન પણ હોય અને કદાચ ખરી હોય તો પણ તે વિષે ન બોલવું એ વધારે દયાભર્યું છે.

કેટલાક અસત્યવાદીઓ પોતાના વચનનો ભંગ કરે છે અને કારણ પૂછતાં એક યા બીજું બાનું રજૂ કરે છે. સત્ય બોલવાથી ઠપકો મળશે એવા પ્રસંગો હોય ત્યાં અસત્ય બોલવામાં આવે છે. નોકરોમાં આ દુર્ગુણ વિશેષ હોય છે. જ્યાં માબાપ અથવા શિક્ષકો બહુ જ સખત હોય છે અને જ્યાં સત્ય કરતાં પ્રશંસાને વધારે માન અપાય છે, ત્યાં ઘણાં બાળકો અથવા વિદ્યાર્થીઓ અસત્ય બોલવાને દોરાય છે.

એક મનુષ્ય પાંચ રૂપીઆને વાસ્તે અસત્ય બોલે છે તેનો અર્થ એ જ કે સત્ય કરતાં તે પાંચ રૂપીઆને વધારે

કિંમતી ગણે છે. મનુષ્ય ધારે તો સર્વાંગસંપૂર્ણ સત્ય બોલી શકે, પણ તેને વાસ્તે ભોગ આપવા તેણે તૈયાર રહેવું જોઈએ. હરિશ્ચંદ્ર સત્યવાદી રહી શક્યા, કારણ કે પોતે આપેલા વચનને ખાતર ભોગ આપવાને તત્પર હતા. આજે હજારો વર્ષે તેમનું નામ આપણી જાલ પર તરી આવે છે. ધર્મરાજ કહેવાતા યુધિષ્ઠિર અણીને પ્રસંગે અશ્વત્થામા મરાયા તે બિચા સ્વરે બોલ્યા—નરો વા કુંજરો વા—એટલે તે મનુષ્ય હોય કે હાથી હોય—એટલું ધીમેથી બોલ્યા. તરત જ તેમનો રથ જે પૃથ્વી પર ચાલતો હતો તેનું એક ચક્ર ભૂમિમાં પેસી ગયું. તે સત્યવાદી જીવે અસત્ય કહ્યું પણ તરત જ તેના અંતઃકરણે ડાંખ દીધો. અંતઃકરણરૂપી ઝગઝગતી તરવારે તેના મર્મસ્થળને ભેદ્યું. આ સ્થળે કોઈ પ્રશ્ન કરે કે આપણને કેમ એકદમ અસર થતી નથી ? કારણ એ જ કે ઉજળે લુગડે ડાઘ લાગે. ઉજળી ભીંત પર કાળું ધાળું તરત દેખાય, પણ જ્યાં બધું કાળું હોય ત્યાં જરાક કાળાશનો ઉમેરો થાય તો તે શી રીતે જણાય ? જેણે વ્રત લીધાં હોય તેને અતિચાર લાગે, પણ જે સદા અવિરતિપણામાં રમણ કરતા હોય તેને પાપથી પાછા હઠવાનો વિચાર જ ક્યાંથી સૂઝે ?

અસત્યના કેટલાક ગેરલાભ આપણે વિચાર્યા, તે જ રીતે સત્યના લાભ પણ વિચારવા જરૂરના છે. સત્યથી ઘોડોનો આપણા પ્રત્યે વિશ્વાસ બેસે છે, માનપ્રતિષ્ઠા વધે છે, વ્યાપાર રોજગાર પણ તે સાખ—આખરૂંને લીધે સારો ચાલે છે. સત્યવાદી મનુષ્યમાં સત્યથી એક પ્રકારનું બળ આવે છે. અસત્ય બોલનારા અચકાતા અચકાતા બોલે છે ત્યારે

આ સત્યવાદી પુરુષ બેઘડક પોતાના પૂર્ણ જ્ઞેશથી પોતાની વાત રજૂ કરે છે, કારણ કે તેને પોતાના સત્ય પર પૂર્ણ વિશ્વાસ હોય છે; પણ આ બધા વ્યાવહારિક લાભ ઉપરાંત કેટલાક આધ્યાત્મિક લાભ પણ થાય છે. પ્રથમ તો તેના આત્માને અપાર સંતોષ થાય છે. મનુષ્ય જ્યારે રાત્રે પોતાના કાર્યનું નિરીક્ષણ કરવા બેસે અને પોતાના અંતઃકરણ સાથે એમ કહી શકે કે-હું આજે કોઈ પણ બાબતમાં અસત્ય બોલ્યો નથી, અથવા મારા વચનથી મેં કોઈને પણ ઊંધું સમજવાનો અવકાશ આપ્યો નથી, તો તે મનુષ્યને કેટલો સંતોષ થતો હશે તેનો ખ્યાલ કરો, અને તેવો આત્મસંતોષ તમે પણ શા સારુ પ્રાપ્ત ન કરી શકો તે વિચારો. વળી નિરંતર સત્ય વિચારો કરવાથી અને સત્ય બોલવાથી મનુષ્યને એક ધોરણ મળે છે, કે જે વડે તે અનેક અસત્ય બાબતોમાંથી, જેમ અનેક ખોટા કાચના કકડામાંથી ઝવેરી ખરા હીરાને પારખી શકે છે તેમ, સત્યને પારખી શકે છે. તે મનુષ્ય તેનાં વચનોની કિંમત આંકી શકે છે, અને તેથી તેને છેતરાવાનો ભય રહેતો નથી. તેનો આત્મા સત્યના તેજથી પ્રકાશે છે અને કેટલીક વાર તો મનુષ્યો તેની પાસે અસત્ય બોલતાં થરથરે છે.

વળી સત્યનું આયુષ્ય બહુ લાંબું હોય છે. અસત્ય થોડો સમય કદાચ ફાવે; પણ તેનું આયુષ્ય બહુ અદ્ય હોય છે. સત્ય તો ખડક જેવું હોય છે. તેના પર પ્રચંડ જળકલ્લોલો અથડાય છતાં તે ટકી શકે છે, માટે આત્મહિતાર્થી મનુષ્યે સત્યનું મહત્ત્વ વિચારી સત્ય બોલવાનો અભ્યાસ પાડવો જોઈએ.

વળી મનુષ્યને એક અસત્ય છુપાવવાને બીજાં અનેક અસત્ય ઊભાં કરવાં પડે છે અને બીજા મનુષ્યોને પણ પોતાના અસત્યના ભાગીદાર બનાવવાની જરૂર પડે છે. વળી અસત્યમાં એવાં બીજા રહેલાં હોય છે કે જે પોતાના જ નાશના કારણરૂપ બને છે.

“છેતરનાર જ છેતરાય છે” એ વચન સદાસર્વદા હૃદયમાં કોતરી રાખવાનું છે. અસત્ય એ ચાર દિવસના ચાંદરણા જેવું છે.

ધારો કે આપણે એવું અસત્ય બોલીએ કે જેથી સામી વ્યક્તિને નુકસાન ન પણ થાય, છતાં આપણને પોતાને જે મોટું નુકસાન થાય છે તેનો વિચાર કરવો ઘટે છે. અસત્યથી અથવા આપણે જે કાંઈ જાણતા અથવા માનતા હોઈએ તેની વિરુદ્ધ બોલવાથી આપણું મન મલિન બને છે, અને તેથી આત્મા પર એક જાતનો પડદો આવી જાય છે. અને આપણે આત્માનો પ્રકાશ બીલવા અસમર્થ થઈએ છીએ. આપણી દૃષ્ટિ ઉપર પડલ આવી જાય છે, અને અમુક વસ્તુ અથવા બનાવમાં સત્ય તત્વ શું છે તે આપણે જાણી શકતા નથી પણ—

He who thinks truth, speaks truth or acts truth, acquires a power to know truth by intuition which is above all reasoning.

જે સત્ય વિચારે છે, સત્ય બોલે છે અને સત્ય વર્તન રાખે છે, તે આન્તરપ્રતિભા જે બુદ્ધિની પણ પેલી પારની શક્તિ છે, તે વડે સત્ય જાણવાની-પારખવાની શક્તિ મેળવે છે.

પ્રકરણ ત્રીજું

અદત્તાદાનવિરમણ.

ત્રીજું પાપસ્થાનક—આત્માના પ્રકાશને રોકનારું કારણ અદત્તાદાન છે. તેનો સામાન્ય અર્થ એ થાય છે કે બીજાએ નહિ આપેલી વસ્તુ, તેની ઈચ્છા સિવાય લેવી તે, અદત્ત એટલે નહિ આપેલનું આદાન અથવા ગ્રહણ છે.

જીવોને બાહ્ય વસ્તુઓ મેળવવાનો શોખ થાય છે. લોકોની વાસનાઓ અને જરૂરીઆતો વધવા પામી છે. જે પદાર્થો પ્રથમ મોજશોખની ચીજો તરીકે ગણવામાં આવતી હતી તે હવે દરરોજના જરૂરીઆતના વિષયોરૂપ થઈ પડેલ છે. એટલે વિશેષ ધનની જરૂર પડે છે. તે ધન જો યોગ્ય રસ્તે મળે તો તો ઠીક, પણ જો તેમ ન મળે તો અન્યાયથી, કપટથી, બીજાને છેતરીને, ચોરી કરીને અથવા વિશ્વાસઘાત કરીને પણ તે મેળવવા જીવો દોરાય છે. અને આ રીતે આ ત્રીજા પ્રકારનું પાપકર્મ કરે છે. ધન એ મનુષ્યના બાહ્ય પ્રાણ છે, અને તે જવાથી મનુષ્યના આંતર પ્રાણનો પણ નાશ થવા સંભવ છે. જ્ઞાનાર્ણવમાં લખ્યું છે કે:—

વિત્તમેવ મતં સૂત્રે, પ્રાણા બાહ્યાઃ શરીરિણામ્ ।

તસ્યાપહારમાત્રેણ, સ્યુસ્તે પ્રાણેવ ઘાસિતાઃ ॥ ૧ ॥

ધનને ધર્મપુસ્તકોમાં જીવોના બાહ્યપ્રાણરૂપ કહેવામાં આવ્યું છે, માટે તેનું હરણ કરવાથી તેના પ્રાણ જ લીધા એમ કહી

શકાય. ધન જવાથી મનુષ્યની વૃત્તિ, બુદ્ધિ વગેરેનો નાશ થાય છે. કેટલાક મનુષ્યો ધન જવાથી ગાંડા થઈ જવાના તથા ચિત્તભ્રમવાળા થઈ ગયાના દાખલા જોવામાં આવે છે.

કપટથી અથવા અન્યાયથી પરધનનું હરણ કરવાથી કે ચોરી કરવાથી શા શા ગેરલાભ થાય છે તે આપણે વિચારીએ. તેવા મનુષ્યને મોટો ગેરલાભ તો એ થાય છે કે કોઈ તેનો વિશ્વાસ કરતું નથી. આવું કામ કરનારને નિરંતર રાજ્યનો ભય રહ્યા કરે છે. જ્યારે મનુષ્યને પરધનહરણ કરવાની ઇચ્છા જાગે છે ત્યારે તે ન્યાય અન્યાય કાંઈપણ જોતો નથી અને ધનને ખાતર પોતાના સ્વજનોનો પણ ઘાત કરવા તે તૈયાર થાય છે, તો પછી બીજા દૂરના સંબંધીઓ માટે તો કહેવું જ શું ? તેવા મનુષ્યનો કોઈ સંસર્ગ કરતું નથી અને પોતાને ત્યાં આવ્યો હોય તો તે જ્યાં સુધી ન જાય ત્યાં સુધી સર્વ કોઈ તેના પ્રત્યે શંકાની નજરથી જોયા કરે છે. તેવા કામ કરનારનું ચિત્ત સદાસર્વદા ભયભ્રાન્ત રહે છે અને રાત્રે પણ તેને નિદ્રા આવતી નથી. ‘હું પકડાઈ જઈશ’ એ વિચારથી તે જાગ્યા કરે છે. બીજાને દુઃખી કરીને કોઈ શાન્તિ પામ્યું નથી અને પામી શકે પણ નહિ.

કોઈ ચોરી કરે, ચોરને મદદ કરે, ચોરે ચોરી લાવેલી વસ્તુઓ ખરીદ કરી લે, અથવા સાચવી રાખે, એાછાં અધિકાં માપ કરી બીજાને છેતરે, વસ્તુઓમાં શેળશેળ કરે, કોઈ પણ રીતે જેના પર પોતાનો ખરો હક્ક નથી તે લે અથવા લેવાનો પ્રયત્ન કરે, તો તે સર્વ શાસ્ત્ર પ્રમાણે આ અદત્તાદાનના વિષયમાં આવી જાય છે. રાજ્યનું દાણ અથવા

મ્યુનીસીપાલિટીની જકાત અથવા વ્યાજબી ઇન્કમટેક્સ ન આપવો તે પણ અદત્તાદાન છે.

જે મનુષ્ય આ અવગુણથી-દોષથી મુક્ત રહે છે તે માર્ગાનુસારીપણાને લાયક બને છે. કારણ કે કોઈ પણ જીવ શ્રાવકધર્મને યોગ્ય થાય, તો તેમાં જે ઉપ ગુણોની આવશ્યકતા છે, તેમાં પ્રથમ ગુણ જ ન્યાયસંપન્નવિમ્બ છે, અર્થાત્ ધર્મના માર્ગને લાયક થવા ઇચ્છનારે ન્યાયથી જ ધન પેદા કરવું જોઈએ.

જે મનુષ્ય ન્યાયનીતિથી ધન પેદા કરે છે તેનું મન સદા સંતોષમાં રહે છે. પોતે કોઈનો પણ અન્યાય કર્યો નથી અથવા કોઈને છેતર્યો નથી, એ ભાવનાથી મનમાં જે શાન્તિ રહે છે તે અવર્ણનીય હોય છે. જ્યારે કોઈપણ મનુષ્યની અથવા પેઢીની સાખ બંધાઈ જાય છે, કે આ મનુષ્ય કે આ પેઢી જે યોગ્ય હશે તે જ કિંમત લેશે, તો તે મનુષ્ય કે પેઢીનો માલ ઘણો ખપે છે; કારણ કે વ્યાપારનો મોટો આધાર સાખ, આબરૂ, પ્રતિષ્ઠા (Credit) ઉપર રહેલો છે. જે મનુષ્ય કોઈની નોકરી કરતો હોય તે મનુષ્ય પોતાના વર્તનથી એમ સાબિત કરી આપે કે તેને પોતાને પગાર ઉપરાંત હરામની અથવા અન્યાયની એક પાઈ પણ ન ખપે, તો તેના શેઠનો તેના પર અત્યંત વિશ્વાસ બેસે છે. તે તેને પોતાની પેઢી પરગામ હોય તો ત્યાં વધારે પગારે મોકલી શકે છે. વધારે પગાર આપવાનું એક મોટું કારણ એ હોય છે કે તે શેઠને તેના પર દેખરેખ રાખવી પડતી નથી. દરેક ખાતામાં ઇન્સ્પેક્ટરો રાખવા પડે છે અને તેમના ભારે પગાર આપવા પડે છે, તેનું કારણ એ જ કે હાથ

નીચેના લોકો ન્યાયનીતિથી વર્તે છે કે કેમ? તે વિષે નિરંતર શંકા રહ્યા જ કરે છે.

ન્યાયથી જે મનુષ્ય ધન પેદા કરે છે, તેના પૈસાનો પણ સફળ થાય છે અને તે ધનથી જે ખોરાક ખરીદવામાં આવે તે ખોરાક પણ ઉચ્ચ બુદ્ધિ અને શુભ વિચારો પ્રેરનારો થાય છે આ બાબતને હાલના લોકો ભલે હસી કાઢે, પણ આ બાબત અનુભવસિદ્ધ છે. મનુસ્મૃતિ પણ કહે છે કે—
 सर्वेषां शौचानामर्थशौचं परमं मतम् ।

સર્વ પ્રકારની પવિત્રતામાં ધનની પવિત્રતા મોટી ગણવામાં આવેલી છે, માટે અન્યાયથી ધન પેદા કરવાની કોઈ પણ દિવસ આકાંક્ષા રાખવી નહિ. કેટલીક વાર અન્યાયથી મનુષ્યોને સુખ પામતા જોઈએ છીએ ત્યારે આપણા મનમાં એ પ્રશ્ન ઊઠે છે કે આમ કેમ થતું હશે? તેનો જવાબ એ જ છે કે અન્યાયથી મનુષ્ય ફાવે છે તે થોડા જ સમયને માટે. અંતે તો અન્યાય ફળ્યા વગર રહેતો જ નથી. વળી ભૂતકાળનું શુભ કર્મ હોય અને કદાચ તે ફાવે તો પણ તેથી શું થયું? તેના અન્યાયનું ફળ તેને ભોગવવું જ પડવાનું. તેમજ ન્યાયી મનુષ્યને દુઃખ પડે છે તો તે તેના ન્યાયને લીધે પડતું નથી, પણ ભૂતકાળનું કરજ તે વધારે લાવ્યો હોય છે તેથી જ્યાં સુધી તે કરજ અદા ન થાય ત્યાં સુધી તે ન પણ ફાવે. પણ તેના ન્યાયનું ફળ તો તેને જરૂર મળશે અને તે મળે ત્યાં સુધી મનુષ્યે ધર્મ અને નીતિ ઉપર શ્રદ્ધા રાખી ચાલવું જોઈએ. મનુષ્યના ચારિત્રની કસોટી આવે સમયે જ થાય છે. લક્ષ્મીદેવી દરેક મનુષ્યની

કસોટી કાઢે છે, અને જે મનુષ્ય તેની કસોટીમાં પસાર થાય છે તેને તે વરે છે. કહ્યું છે કે—

वृणुते हि विमृश्यकारिणम्
गुणलुब्धाः स्वयमेव संपदः ॥

જે મનુષ્ય વિચારપૂર્વક સમજીને પોતાના સન્નિશ્ચયો પ્રમાણે જીવન ગાળે છે તેને તેના ગુણોથી આકર્ષાયેલી લક્ષ્મી સ્વયમેવ આવીને વરે છે, માટે ધન પેદા કરવું તે ન્યાયનીતિપૂર્વક પ્રાપ્ત કરવું, આ રીતે વર્તતાં પ્રારંભમાં થોડું મળે તો તેથી સંતોષ માનવો. આગળ જતાં ન્યાયનીતિની છાપ પડશે, એટલે વિશેષ ધન એની મેળે આવી મળશે. ખરી રીતે વિચારીએ તો આપણે બધા ધનના ટ્રસ્ટી છીએ પણ માલીક નથી. ટ્રસ્ટીભાવ જો ધારવામાં આવે તો મનુષ્ય પરહિતાર્થે તેનો સદુપયોગ કરી શકે છે. પણ જ્યાં માલીકી આવી ત્યાં મનુષ્ય તેનાથી બંધાઈ જાય છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

મૈથુનવિરમણ.

મૈથુનનો અર્થ પુરુષનો સ્ત્રી સાથેનો સંબંધ અથવા સ્ત્રીનો પુરુષ સાથેનો સંબંધ. જેઓ બ્રહ્મચારી છે અથવા સાધુઓ છે તેમને વાસ્તે આ સંબંધ સર્વથા વર્જ્ય છે, અને જે લોકો ગૃહસ્થી છે તેમને માટે યોગ્ય નિયમ એ છે કે તેમણે સ્વદારાસંતોષ વ્રત પાળવું અર્થાત્ પોતાની સ્ત્રીમાં સંતોષ માનવો.

મૈથુનત્યાગ અથવા પ્રદ્વચર્ય એ ઉત્તમમાં ઉત્તમ વ્રત છે. તે વ્રત જે મન, વચન અને કાયાથી પાળે છે તેવો મનુષ્ય જ્યાં જાય ત્યાં વિજયી નીવડે છે. કામિકવાસના-વિષયતૃષ્ણા એ જગતની પ્રબળમાં પ્રબળ વૃત્તિ છે. શ્રી ગૌતમ-બુદ્ધે એક સ્થળે લખ્યું છે કે જો વિષયવાસના જેવો પ્રબળ મનોવિકાર બીજો કોઈ હોત તો લોકોને ધર્મનો ઉપદેશ આપવાનું કામ નિરર્થક થાત. તેમના કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે આ વિષય સંબંધી વ્રત આ જગતમાં સૌથી પ્રબળ છે. જ્ઞાનાર્ણવમાં પ્રદ્વચર્યના સંબંધમાં લખેલું છે કે:—

વિન્દન્તિ પરમં બ્રહ્મ, યત્સમાલમ્બ્ય યોગિનઃ ।

તદ્વ્રતં બ્રહ્મચર્યં સ્યાદ્, ધીરં ધૌરેયગૌચરમ્ ॥ ૧ ॥

જે વ્રતનું આલંબન કરીને યોગીઓ પરબ્રહ્મ-પરમાત્માને પામે છે અને જેને ધીરવીર પુરુષો જ ધારણ કરી શકે છે તે પ્રદ્વચર્ય નામનું મહાવ્રત છે. વળી તે જ ગ્રન્થકાર જણાવે છે કે:—

એકમેવ વ્રતં શ્લાઘ્યં, બ્રહ્મચર્યં જગત્ત્રયે ।

આ ત્રણ જગતમાં પ્રદ્વચર્ય વ્રત જ એક પૂજવા લાયક છે. પ્રદ્વચર્ય એ ચારિત્રનું જીવન છે અને તે વિનાના બીજા ગુણો જીવનમાં ગૌણ ભાગ ભજવે છે.

આવા ઉત્તમ અને દુર્ઘટ પ્રદ્વચર્યનો અર્થ શો ? સામાન્ય અર્થ એ છે કે-પ્રદ્વચર્ય પાળવા ઈચ્છનાર જીવ મનથી કોઈપણ સ્ત્રી ભોગવવાની ઈચ્છા કરતો નથી, અને શરીરથી પણ તેનાથી સદાસર્વદા વેગળો રહે છે. પ્રદ્વચર્ય

એ શબ્દનો અર્થ કરીએ તો તે જીવ બધામાં પ્રદ્ય-
આત્માને જીએ છે અને તે પ્રમાણે વર્તે છે, અર્થાત્ જેને
આત્મદષ્ટિએ સ્ત્રી કે પુરુષ એવો ભેદ રહ્યો નથી તે જ મનુષ્ય
પૂર્ણ રીતે તે વ્રત પાળી શકે છે. જ્યાં સુધી આ પુરુષ છે
અને આ સ્ત્રી છે, એ બાબત પર ભાર મૂકવામાં આવે છે ત્યાં સુધી
પ્રદ્યાયર્થપાલન ઘણું અઘરું છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર લખે છે કે—

નીરખીને નવ યૌવના, લેશ ન વિષય નિદાન;
ગણે કાષ્ટની પુતળી, તે ભગવાન સમાન.

વિષયવૃત્તિ એ ઉત્પાદક શક્તિ છે. તેનામાં કાંઈપણ
નવીન ઉત્પન્ન કરવાનું બળ છે. કુદરતમાં જે જે શક્તિઓ
પ્રબળ ગણાય છે તેમાં એક સ્વરક્ષણની શક્તિ અને બીજી
પ્રજોત્પાદક શક્તિ છે. આ શક્તિ ત્રણ રીતે પ્રગટ થાય છે.
મનદ્વારા, લાગણીદ્વારા અને શરીરદ્વારા. મનદ્વારા જે આ
ઉત્પાદકશક્તિનો ઉપયોગ થાય તો તે મનુષ્યને પુસ્તકો
લખવાનું, ભાષણો આપવાનું, નવીન કલ્પનાઓ કરવાનું મન
થાય છે. લાગણીદ્વારા તે ચિત્રકળારૂપે, સંગીતરૂપે, કાવ્ય-
રચનારૂપે, શિલ્પકળારૂપે પ્રગટ થાય છે. અને તે સ્થૂલ
શરીરમાં પ્રગટ થતાં સામી જાતિની વ્યક્તિના સમાગમમાં
આવવાની ઇચ્છારૂપે દેખાય છે. શક્તિ એની એ છે, પણ
તે આમ ત્રણ રીતે પ્રકટ થાય છે માટે જે મનુષ્ય તે શક્તિને
મનદ્વારા અથવા લાગણીદ્વારા પ્રગટ કરવા પ્રયત્ન કરે તો
આ સ્થૂલ શરીરમાં તેનું બળ ઓછું રહે છે, અને તેને
વશ કરવાનું કામ સુગમ થાય છે માટે તે વૃત્તિનું આ
સ્થૂલ શરીર ઉપર જેમ બને તેમ ઓછું દબાણ આવે તેમ

કરવું અને તે માટે ઉચ્ચ પ્રકારના માનસિક વિષયોમાં અથવા ઉપર જણાવેલી લાગણીઓ પ્રકટ કરવાના કોઈ પણ માર્ગમાં પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરવો એ લાભકારી છે.

બધા મનુષ્યો સર્વથા બ્રહ્મચર્ય ન પાળી શકે એ સમજાય તેવી વાત છે, માટે ગૃહસ્થોએ સ્વસ્ત્રીમાં સંતોષ માનવો અને ત્યાં પણ પ્રજોત્પત્તિના હેતુ સિવાય સ્થૂલ સમાગમ કરવો નહિ. ગૃહસ્થાશ્રમ એ જીતેન્દ્રિય થવાનું શીખવનારી શાળા છે. મનુષ્ય ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને ધીમે ધીમે પોતાની વૃત્તિ પર કાબૂ મેળવતાં શીખે છે. આ વૃત્તિ ઉપર એક જ ફટકે જય મેળવી શકાય નહિ. મનુષ્ય તે વૃત્તિ પર જય મેળવવા પ્રયત્ન કરે તેમાં તે કેટલીક વાર નિષ્ફળ પણ જાય, વળી ફરીથી પ્રયત્ન કરે, વળી નિષ્ફળ જાય, એમ કરતાં કરતાં દૃઢ નિશ્ચયથી તે આ વૃત્તિ પર જય મેળવી શકે.

આ વૃત્તિને કાબૂમાં રાખવાનું કામ કઠન છે; એ તો સર્વ કોઈ જાણે છે અને આ જગતમાં જે રોગ ને નિર્જાતાઓ પેદા થાય છે, તેનું મોટું કારણ આ વૃત્તિ ઉપરના નિયંત્રણનો અભાવ છે.

बलवानिन्द्रियग्रामो, विद्वांसमपि कर्षति ।

ઈન્દ્રિયનો સમૂહ બળવાન છે અને તે વિદ્વાનને પણ ખેંચી જાય છે, માટે જ આ વ્રતને મોટું રૂપ આપવામાં આવ્યું છે. બ્રહ્મચર્યપાલન માટે અને ઈન્દ્રિયનિયંત્રણ માટે નીચેના વિચારો તથા આચારો ઉપયોગી થશે એમ લાગે છે.

પ્રથમ તો બધા અનર્થોનું મૂળ અશુદ્ધ વિચાર છે.

જગતમાં જેટલા જેટલા બનાવો બને છે, કાર્યો થાય છે તે બધાનું મૂળ વિચાર છે. મકાનની બધી ચોજનાઓ પ્રથમ એક એન્જનીયરના મગજમાં પેદા થાય છે અને પછી કારીગરો અને મજૂરો તે નકશા પ્રમાણે આણું મકાન બનાવે છે, તેવી જ રીતે આપણા ચારિત્રના બંધારણમાં પણ વિચાર મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. ભગવદ્ગીતા આ સંબંધમાં લખે છે કે—

ધ્યાયતો વિષયાન્ પુंसઃ સંગસ્તેષૂપજાયતે ।

સંગાત્સંજાયતે કામઃ—

વિષયોનું ચિંતન કરવાથી તે પ્રત્યે આસક્તિ પેદા થાય છે અને આસક્તિ પરથી તે મેળવવાની ને ભોગવવાની પ્રબળ ઇચ્છા થાય છે અને તે ઇચ્છા કાર્યરૂપે પરિણમે છે; માટે સઘળી અનર્થકારી ક્રિયાઓનો ઉત્પાદક મનુષ્યનો અશુભ વિચાર છે.

પશુઓ અને મનુષ્યોમાં એક મોટો ભેદ છે. પશુઓ અમુક સમયે જ પોતાની આ વૃત્તિને અમલમાં મૂકે છે, પણ મનુષ્યને વિશેષ બુદ્ધિબળ મળેલું હોવાથી તે તેનો ઉપયોગ તેમજ દુરુપયોગ કરી શકે છે. જે મનુષ્ય પોતાના વિચારોવડે ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ પ્રદેશમાં વિચરી શકે છે તે જ મનુષ્ય પોતાના હલકા પ્રકારના વિચારોથી પશુ કરતાં પણ હલકી સ્થિતિએ જઈ પહોંચે છે. તે વૃત્તિનો તેમજ તે વૃત્તિના ઉપભોગથી મળનાર સુખનો વારંવાર વિચાર કરવાથી મનુષ્ય એવા પ્રકારના ભૂતને જગાડે છે કે જે ભૂત તેનો નાશ કરતાં સુધી તેને જાંપીને બેસવા દેતો નથી; માટે પ્રથમ તો તે સંબંધીના વિચારોને સુધારવાની જરૂર છે. પણ આ વિચાર-

રોને બદલાવવાનું કામ આરંભમાં ઘણું કઠણ છે. શરૂઆતમાં જેવો તે સંબંધી વિચાર આવે કે તરત મનને બીજા વિષય લણી દોરવું. એક બપોનીસ કહેવત છે કે.—

“ We cannot prevent the birds of evil from flying over our heads, but we need not allow them to build their nests in our hair. ”

આપણે અશુભના પક્ષીઓને આપણા માથા પર ઊડતા અટકાવી શકીએ નહિ, પણ આપણે તેમને આપણા વાળમાં માળો તો ન બાંધવા દઈએ.

કામ કઠિન છે, પણ જે એક મનુષ્ય કરી શક્યો તે બીજાઓ પણ કરી શકે.

આ વાસ્તે ઉત્તમ ઉપાય એ છે કે તે અશુભ વિચારની સામે નહિ થતાં મનને બીજા કોઈ વિષય લણી વાળવું, અને જો આ બીજો વિષય આપણને રુચિ કર હોય તો વિશેષ સારું. મન ત્યાં સ્થિર થવા માંડશે એટલે આ વિષયવૃત્તિનો વેગ ઓછો થવા લાગશે, પણ આ કામ તરત જ થવું જોઈએ. તે બાબતમાં જરા પણ ડગમગતી સ્થિતિ કે અનિશ્ચય ન હોવો જોઈએ. તે મનુષ્યે પોતાની શાંત પળોમાં જે નિશ્ચયો કરવા યોગ્ય હોય તે કરવા જોઈએ. પણ હવે તો પોતાના હૃદય નિશ્ચય પ્રમાણે વર્તવું. આ પ્રમાણે લાંબો સમય વર્તવાથી તે વિષયવાસનાના પક્ષીઓ તેના માથા પર માળો તો નહિ બાંધે, એટલું જ નહિ પણ તેની આસપાસ ઊડવાનું

પણ બંધ કરશે અને કદાચ ઊડશે તો પણ એક હાથ હલાવવાથી દૂર ભાગી જશે.

આ બ્રહ્મચર્યની ભાવનાને ટેકો આપનારી કેટલીક વિચારશ્રેણી તપાસીએ. યાજ્ઞવલ્ક્યે પોતાની સ્ત્રી મૈત્રેયીને ઉપદેશ આપ્યો હતો કે-દરેક મનુષ્ય તેના આત્માને લીધે પ્રિય છે. પુત્ર પુત્રને ખાતર પ્રિય નથી, પણ આત્માને ખાતર પ્રિય છે. પતિ પતિને ખાતર પ્રિય નથી, પણ આત્માને ખાતર પ્રિય છે. પત્ની પત્નીને ખાતર પ્રિય નથી, પણ આત્માને ખાતર પ્રિય છે. કારણ કે અંદરથી આત્મા ચાલ્યો જાય છે ત્યારે શરીર ઉપરનો મોહ ઉતરી જાય છે; માટે આપણે દરેક આત્મા છીએ, અને આત્મા તો પુરુષ નથી તેમ સ્ત્રી પણ નથી, એ ભાવનાનું ચિંતન કરવાથી શરીર-ભાવથી ઉત્પન્ન થતી કામિક વૃત્તિનું બળ ઘટવા લાગશે.

તેને વાસ્તે બીજાં પણ કેટલાંક સાધનો શાસ્ત્રકારોએ દર્શાવ્યા છે. પ્રબળ શત્રુને જીતવાને જેટલાં સાધનો મળે તે બધાંનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. બ્રહ્મચારી અથવા જિતેન્દ્રિય રહેવાને માટે મનુષ્યે જેમ અને તેમ ઓછા ખોરાક ખાવો જોઈએ. અમેરિકાના ડોક્ટરોએ ઘણા મનુષ્યોને તપાસી એવો અભિપ્રાય આપ્યો છે કે-મનુષ્યોને પોતાને જેટલા ખોરાકની જરૂર છે તેના કરતાં બમણા કે ત્રણગણા ખોરાક લે છે. જૈનશાસ્ત્રકારો કહે છે કે-મનુષ્યે જીભોદરી વ્રત કરવું અર્થાત્ ઉદરમાં જેટલું ભરી શકાય તેના કરતાં કાંઈક ઓછું ખાવું; કારણ કે અતિ આહાર પણ વિષયવૃત્તિને ઉત્તેજિત કરવાનું મોટું કારણ બને છે. વળી માદક અથવા

વિકારજનક ખોરાક પણ તેટલો જ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. તેની સાથે શરીરને અને મનને ઉફકેરી મૂકે તેવો મરીમશાલા અને તેજનાવાળો ખોરાક પણ લેવો નહિ. સાંજે પણ વિશેષ ન ખાવું. આ સંબંધમાં બુદ્ધધર્મમાં એ નિયમ હતો કે સાધુઓએ દિવસમાં એક જ વાર ખપોરે ખાવું.

આ વિષયવૃત્તિને સંયમમાં રાખવાને એક ઉત્તમ સાધન એ છે કે મનુષ્યે કસરત કરી શરીરને કસવું. વિદ્યાર્થીઓ જે સમયે યુવાવસ્થામાં આવે છે ત્યારે તેમનામાં ઉત્પાદક શક્તિ ખીલવા માંડે છે અને જો કસરત, રમત વગેરે દ્વારા પોતાની શક્તિઓ પ્રકટ કરે છે, તો તેઓને વિષયવૃત્તિ પર જ્ય મેળવવાનું કામ ઘણું સરલ બને છે. જ્યારે મનુષ્યનું મન મરદાનગીભરી રમતોમાં લાગેલું હોય છે ત્યારે અયોગ્ય વિચારો વિચારવાને તેને સમય મળતો નથી, કારણ કે જ્યાં આળસ્ય હોય ત્યાં જ અશુભ વિચારો સ્થાન મેળવે છે. જેમ આળસુ હાથ કાંઈ નુકશાન કરે છે તેમ આળસુ મગજ પણ અયોગ્ય ભાવનાઓમાં પોતાની શક્તિઓનો વ્યય કરે છે.

વળી હલકા વિચાર અથવા વૃત્તિવાળા મનુષ્યોની સોખતથી જિતેન્દ્રિય થવા ઇચ્છનારે દૂર રહેવું. મિત્રો વિના ચલાવી લેવું તે બહેતર છે, પણ જેમની વાતચિત અને ભાવનાઓ વિષયવાસના તરફ ખેંચતી હોય તેમની સોખત તો ન જ કરવી. આ વાસ્તે જ શાસ્ત્રમાં સત્સંગને પ્રધાનપદ આપવામાં આવ્યું છે. કોઈ સારો મિત્ર ન મળે તો પુસ્તકનો આશ્રય લેવો. જગતમાં સારાં પુસ્તકોની

સંખ્યા કાંઈ ઓછી નથી. વળી હલકા પ્રકારના નાટકોથી પણ દૂર રહેવું એ પણ આ કામ વાસ્તે એટલું જ જરૂરનું છે; કારણ કે ઉપર ભાર દઈને જણાવવામાં આવ્યું છે તેમ બધાં હલકાં કૃત્યોનો પિતા તેનો વિચાર છે.

જે લોકો આ બાબતમાં નીતિનિયમનું ઉલ્લંઘન કરે છે તેઓ જ્યાં ત્યાં અપમાન પામે છે, કોઈ તેમના પર વિશ્વાસ રાખતું નથી. તેવાં મનુષ્યોના શરીરમાં અનેક પ્રકારના રોગો ઉદ્ભવે છે. પરસ્ત્રીગમનથી પોતાના પ્રાણ નાશ થવાનો સંદેહ રહે છે, બીજાઓ સાથે મોટું વેર બંધાય છે, કોઈ વાર કેદમાં જવું પડે છે, અને જગતમાં જે અપમાન થાય છે તે તો જિંદગીભર તેને આગળ આવવા દેતું નથી. જેમ પરસ્ત્રીનો ત્યાગ તેમ વેશ્યાગમન કે વિધવા વગેરેનો પણ ત્યાગ કરવો જ જોઈએ. શાસ્ત્રો કહે છે કે—જે પુરુષો અન્ય સ્ત્રીમાં આસક્ત રહે છે, અથવા જે સ્ત્રીઓ અન્ય પુરુષમાં આસક્ત રહે છે તે અનેક ભવોમાં નપુંસકપણું, વિધવાપણું અને દુર્ભાગ્યપણું પ્રાપ્ત કરે છે; અને જેઓ બ્રહ્મચર્ય કે શીલવ્રત પાળે છે તેવા પુરુષો કે સ્ત્રીઓ લાંબું આયુષ્ય, મનુષ્યપણું, દેવપણું પામે છે અને તે સાથે મજબૂત શરીર, અખંડ સૌભાગ્યપણું, પ્રબળ વીર્ય અને સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરે છે.

પ્રકરણ ૫ મું.

પરિગ્રહવિરમણ.

પરિગ્રહ એ પાંચમું પાપસ્થાનક છે. તેની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે. પરિ એટલે ચારે બાજુએથી અને ગ્રહ એટલે પકડાવું. જેનાથી આપણે ચારે બાજુએથી પકડાઈએ તે પરિગ્રહ. આપણે સમજીએ છીએ કે અમુક વસ્તુના આપણે માલીક છીએ, પણ આ માલીકી મેળવવા જતાં તે વસ્તુઓ આપણી માલીક બને છે. શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુના સમયમાં ચાર વ્રત હતાં, તે સમયે ચોથું પરિગ્રહવિરમણ વ્રત હતું પણ તેમાં હાલનું ચોથું વ્રત સમાઈ જતું હતું કારણ કે પરિગ્રહનો અર્થ સ્ત્રી પણ થાય છે અને પરિગ્રહમાં રૂપું, સોનું, મીઠકબ, નોકર-ચાકર, ખેતર વગેરે આવી જાય છે માટે ચોથા વ્રતમાં ચોથા અને પાંચમાનો સમાવેશ થતો હતો; પણ આગળ જતાં લોકો ઓછી બુદ્ધિના થશે, એમ ધારી મહા-વીર પ્રભુએ બ્રહ્મચર્યને ચોથું વ્રત કર્યું અને સ્ત્રી સિવાયની બીજી વસ્તુઓને પરિગ્રહરૂપે ગણી તેને પાંચમું વ્રત ગણ્યું.

હવે કયી વસ્તુઓનો પરિગ્રહમાં સમાવેશ થાય છે તે આપણે તપાસીએ. તે પરિગ્રહ નવ પ્રકારના છે, એમ શાસ્ત્રોમાં કહેલું છે.

(૧) હીરા, માણેક, મોતી, નીલમ, પ્રવાળ વગેરે સર્વ ધન તથા રૂપાના કે સોનાના સીંકા.

- (૨) સર્વ જાતનાં ધાન્ય.
- (૩) અલંકાર અને વગર ઘડેલું સુવર્ણ.
- (૪) અલંકાર અને વગર ઘડેલું રૂપું.
- (૫) જમીન, ગામ, શહેર, ખગીચો વગેરે.
- (૬) મહેલ, ઘર, હાટ અને વખાર વગેરે.
- (૭) નોકર, ચાકર, દાસ, દાસી વગેરે.
- (૮) ગાય, ભેંસ, હાથી, ઘોડા, અન્ય વાહનો વગેરે.
- (૯) ઘર વ્યવહારને ઉપયોગી તમામ વસ્તુઓ.

આ નવ પ્રકારમાં જગતમાં મળી આવતી તમામ ચીજોનો લગભગ સમાવેશ થાય છે.

આ બધી વસ્તુઓ આપણને એક યા બીજી રીતે ઉપયોગી લાગે છે, માટે તે મેળવવા અથવા તેનો સંગ્રહ કરવા આપણને કચિ થાય છે. જ્યાં સુધી જગતનો વ્યવહાર છે ત્યાં સુધી મનુષ્યને ઘણી વસ્તુઓની જરૂર પડે છે, અને તે વસ્તુઓ મેળવવાને ધનની જરૂર પડે છે.

આપણી પોતાની આજીવિકા માટે તથા આપણા આશ્રિતોના ભરણપોષણ માટે ધનની જરૂર છે. ધર્મને માટે પણ ધનની જરૂર પડે છે. સાધુસંતો નિમિત્તે પણ ધન ખર્ચવાની જરૂર પડે છે. તીર્થસ્થાનનો ઉદ્ધાર, સ્વધર્મી બંધુઓનું રક્ષણ, ગુર્વાદિનો સત્કાર, નિરાધારોનો ઉદ્ધાર—આ સર્વ કાર્યો માટે પણ ધન આવશ્યક છે. ધન જાતે ખોટું નથી. તે એક શક્તિ છે અને શક્તિનો સદુપયોગ તેમજ દુરુપયોગ થઈ શકે છે. ધનથી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે લાભ

થઈ શકે છે તેમ ધનથી અભિમાન વધે છે, ધન મળતાં અનેક પ્રકારના વિષયમુખના સાધનોનો ઉપભોગ કરવાની ઇચ્છા થાય છે, ધનવાન બીજાઓ પર ત્રાસ ગુજારે છે અને કેટલાંક ન કરવા યોગ્ય કામો કરવા માટે પણ દોરાય છે. લક્ષ્મી આવી રીતે અનર્થો ઉપજાવવાનું પણ સાધન હોવાથી શાસ્ત્રકારોએ તેની નિંદા કરી છે. વળી ધન પેદા કરવા જતાં મનુષ્યો ગમે તેવાં ઘોર અને અનીતિભર્યાં કાર્યો કરવાને અચકાતા નથી. ધનને ખાતર મિત્રો-મિત્રોમાં કલેશ જન્મે છે, ભાઈઓ-ભાઈઓ વચ્ચે કુસંપ થાય છે અને મનુષ્યોનાં ખૂન પણ થાય છે. રાજ્યલોભથી મુંજરાજા પોતાના ભત્રીજા ભોજનો વધ કરાવવા તૈયાર થયો હતો. તેને મારી નાખવા મોકલેલા મારાઓને દયા આવી અને તેઓએ તેમને જીવતો છોડી મૂક્યો. તે વખતે મુંજરાજાને આપવા માટે ભોજરાજાએ એક શ્લોક લખીને મોકલ્યો હતો કે:—

માંઘાતા ચ મહીપતિઃ કૃતયુગેઽલંકારભૂતો ગતઃ ।

સેતુર્યેન મહોદઘૌ વિરચિતઃ કાસૌ દશાસ્યાન્તકઃ ॥

અન્યે ચાપિ યુધિષ્ઠિરપ્રભૃતયો યાતા દિવં ભૂપતે ! ।

નૈકેનાપિ સમં ગતા વસુમતી નૂનં ત્વયા યાસ્યતિ ॥ ૧ ॥

કૃતયુગમાં અલંકારભૂત માંઘાતા નૃપતિ પણ ગયો, જેણે મોટા સમુદ્ર પર પૂલ બાંધ્યો એવા રાવણનો નાશ કરનાર રામચંદ્રજી પણ ક્યાં છે ? યુધિષ્ઠિર પ્રમુખ સારા સારા બીજા રાજાઓ પણ કાળને શરણ થયા છે, કોઈની સાથે આ પૃથ્વી ગઈ નથી, પણ હે મુંજ ! જરૂર તારી સાથે તો આવશે !

આ સ્ત્રીકની મુંજ રાજા પર ભારે અસર થઇ. આપણે પણ આ દૃષ્ટાંત પરથી સાર એ લેવાનો છે કે—આ બધી વસ્તુઓમાંથી એક પણ વસ્તુ આપણી સાથે આવવાની નથી, તો તેને ખાતર આપણે અનેક પ્રકારનાં સાચાંજૂઠાં કામો કરતાં અટકવું જોઇએ—ન કરવા જોઇએ.

તૃણાને જેટલી વધારીએ તેટલી વધે છે. મનુષ્ય પોતાની જરૂરીઆતો જેટલી વધારે તેટલી વધે છે. જગતમાં અમુક વસ્તુ વિના ન જ ચાલે એમ નથી. મનુષ્યને જરૂરનાં સાધનો વસ્ત્ર અને અન્ન બે જ છે.

કોઇ બાર મહિને સો રૂપીઆથી સંતોષ પામે છે. બીજા મનુષ્યને દશ હજાર રૂપીઆ પણ ઓછા પડે છે કારણ કે તેણી પોતાની જરૂરીઆતો એટલી બધી વધારી દીધી હોય છે કે અમુક વસ્તુઓ વિના તેને ચાલે જ નહિ. તૃણા કેવી રીતે વધે છે, તેના સંબંધમાં એક કાવ્ય નીચે પ્રમાણે છે:—

હુતી દીનતાઇ ત્યારે તાકી પટેલાઇ અને
મળી પટેલાઇ ત્યારે તાકી છે શેઠાઇને
સાંપડી શેઠાઇ ત્યારે તાકી મંત્રિતાઇ અને
મળી મંત્રિતાઇ ત્યારે તાકી નૃપતાઇને
મળી નૃપતાઇ ત્યારે તાકી દેવતાઇ અને
દીડી દેવતાઇ ત્યારે તાકી શંકરાઇને
અહો ! રાયચંદ્ર માનો માનો શંકરાઇ મળી
વધે તુશનાઇ તોય જાય ન મરાઇને

તૃણાનો કોઇ દિવસ અંત આવતો નથી. તેના ઉપર

એક દૃષ્ટાંત આપણે વિચારીશું અને પછી તૃણા ઓછી કરવાને કયા સાધનોનો ઉપયોગ કરવો તે પર લક્ષ દઈશું.

કૌશામ્બીમાં કાશ્યપ નામનો પુરોહિત રહેતો હતો. તે મરણ પામ્યો ત્યારે તેનો પુત્ર કપિલ લણેલો નહિ હોવાથી તેનું સ્થાન બીજા કોઈ બીજા વિદ્વાનને મળ્યું. કપિલની માતાએ તેના પુત્રને સમજાવ્યો અને શ્રાવસ્તિ નગરીમાં તેના પિતાના એક મિત્ર પાસે લણવા જવા સૂચના કરી. કપિલ પાસે કાંઈ પણ સાધન ન હતું, માટે તેના પિતાનો મિત્ર તેને એક ગૃહસ્થ પાસે તેડી ગયો અને તે ગૃહસ્થે અનુકંપાથી કપિલને ભોજન મળે, એવી ગોઠવણ એક વિધવા બ્રાહ્મણીને ત્યાં કરી દીધી. કપિલ યુવાન હતો અને તે વિધવા બાઈ પણ યુવાન હતી. પરસ્પરનો સંબંધ વધ્યો અને પછી તે કપિલ વિધવા બાઈથી લોભાયો. વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાનું બૂલી ગયો. તે વિધવાબાઈ સગર્ભા થતાં તેણે તેની પાસે ધનની માગણી કરી અને જણાવ્યું કે—આ ગામના રાજાનો એવો નિયમ છે કે સવારના પહોરમાં જે તેને પ્રથમ આશીર્વાદ આપે તેને જ માસા સોનું તે આપે છે. આ ઉપરથી તે માર્ગ લેવા તેણે નિશ્ચય કર્યો. તે ચોકમાં સૂઈ રહ્યો. અર્ધ રાત્રિએ ચંદ્રોદય થતાં પ્રભાત થયેલ જાણી તે ઉઠ્યો અને ઉતાવળો ઉતાવળો ચાલવા લાગ્યો. પોલિસે તેને ચોર જાણી પકડ્યો અને સવારમાં રાજા પાસે રજૂ કર્યો. રાજાએ તેની વાત સાંભળી, તેની ભદ્રિકતા વિચારી તેના પર દયા કરવાના હેતુથી કહ્યું કે—તારે જે માગવું હોય તે માગ. તેને તરતમાં કાંઈ પણ વિચાર સૂઝ્યો નહિ તેથી રાજાએ તેને પાસેના બગીચામાં જઈ વિચાર કરવા

સૂચવ્યું. તે બગીચામાં જઈ તે વિચાર કરવા લાગ્યો. “ રાજાએ મને જે જોઈએ તે આપવાનું કહ્યું છે તો બે માસાથી તો શું થાય ? પાંચ મહોર માણું, પણ પાંચ તો થોડા સમયમાં ખપી જાય માટે પચીસ માણું. પણ તેથી કાંઈ આખું વર્ષ ચાલે નહિ માટે સો માણું, હજાર માણું, લાખ માણું. ” એમ વિચારતરંગે તે ચડ્યો. પછી અર્ધું રાજ્ય માગવાની વૃત્તિ બગી. પણ વળી વિચાર કરતાં તે પાછો ફર્યો. પોતાની તૃષ્ણાને ઘટાડવા લાગ્યો અને છેવટે તે માગણી ઓછી ઓછી કરતાં બે માસા સોનું પ્રથમની માગણી માફક લેવા વિચાર્યું. છેવટે તેણે વિચાર કર્યો કે “ હવે બે માસા સોનાનું પણ કામ નથી. સુખ સંતોષમાં જ છે. વિદ્યા લેતાં વિષયમાં પડ્યો અને વિષયની તૃષ્ણામાં તણાતાં આ સ્થિતિ થઈ માટે સંતોષ રાખવો એ જ ખરા સુખનું કારણ છે ” આમ વિચાર કરતાં તેની તૃષ્ણા સમાઈ ગઈ અને તે ત્યાગી બની ગયો.

માટે તૃષ્ણાનો અંત નથી. તેથી જો પરિશ્રદ્ધ એ તૃષ્ણાનું અને તેને અંગે ઉપજતા અનેક અનર્થોનું કારણ હોય તો તેનો ત્યાગ કરવા અથવા તે ઓછો કરવા શું કરવું ? એ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. તેને વાસ્તે શાસ્ત્રકારોએ માર્ગ બતાવ્યો છે કે પરિશ્રદ્ધનું પરિમાણ કરવું. મનુષ્યને વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ થયા પછી તેનું પરિમાણ કરવાનું કામ કઠણ લાગે છે, માટે જે સમયે આપણી પાસે વસ્તુઓ ન હોય, ઓછી હોય તે સમયે શાંત પળોમાં આપણા મન સાથે નિશ્ચય કરવો અને પછી ગમે તેવી લાલચો આવે અને ગમે તેવાં પ્રલોભનો પેદા થાય, છતાં પોતાના નિયમોથી ચલિત ન થવું.

ભારના વધવાથી જેમ વહાણ દરિયામાં ડૂબતું જાય છે તેમ પરિગ્રહની અનેક વસ્તુઓ ઉપરની આસક્તિને લઈને મનુષ્યનું મન તેને વધારે મેળવવામાં, મળેલાનું રક્ષણ કરવામાં તથા મેળવેલી વસ્તુઓનો નાશ ન થાય તે સંબંધી ચિંતા કરવામાં મગ્ન રહે છે, અને આ રીતે રાતદિવસ ચિંતા કરવામાં તેનો સમય પસાર થાય છે, છેવટે ખાલી હાથે આવ્યો હતો તેમ ખાલી હાથે ચાલ્યો જાય છે, માટે મનુષ્યોએ પોતાના મન સાથે ઉપર જણાવેલી નવ વસ્તુઓના સંબંધમાં નિયમો લેવા, તે પોતાની નોંધપોથીમાં ઉતારી લેવા, અને તે કરતાં કાંઈપણ વધે તો તેનો સન્માર્ગે વ્યય કરવો. ધન વિશેષ મળતાં પોતાના નિયમોનો જીદો અર્થ કરવો એ મહાન્ દોષ છે. પરિગ્રહનું પરિભાણ કરવાનો હેતુ એ છે કે કોઈ જીવ પોતાને ઇષ્ટ વસ્તુઓ અને સામગ્રીઓ પ્રાપ્ત કરી કાંઈક અંતર્મુખ થાય, તૃષ્ણાને ઓછી કરે અને જીવનનો શો ઉદ્દેશ છે તે સમજી તે પ્રમાણે વર્તે. આવા નિયમથી તેનો ઘણો જોગો ઓછો થઈ જાય છે.

આ પરિગ્રહનું મુખ્ય સ્વરૂપ વસ્તુઓ પ્રત્યે આસક્તિ રાખવી તે છે. કેટલીક વસ્તુઓ વિના તો સાધુઓને પણ ચાલે નહિ; તો પછી ગૃહસ્થાશ્રમીઓને તો તે વસ્તુઓની ચોક્કસ જરૂર પડે, ત્યારે મનુષ્ય અપરિગ્રહી કેમ થાય ? તેનો જવાબ શાસ્ત્રકાર એમ આપે છે કે પરિગ્રહનું મૂળ તે તે વસ્તુઓ પ્રત્યેની મૂર્છા-આસક્તિભાવ છે.

મૂળ્લા પરિગ્રહો વુત્તો નાતપુત્તેણ તાયિના ॥

જગતનું રક્ષણ કરનાર મહાવીર પ્રભુએ મૂર્છાને

(વસ્તુઓ પ્રત્યેની આસક્તિને) પરિચ્છેદ કરેલ છે. જ્ઞાનાર્ણવમાં પણ કંઈ છે કે:—

નિઃસંગોઽપિ મુનિર્ન સ્યાત્સમૂર્છઃ સંગવર્જિતઃ ।

યતો મૂર્છૈવ તત્ત્વજ્ઞૈઃ, સંગસ્યતિઃ પ્રકીર્તિતા ॥ ૧ ॥

મુનિ નિઃસંગ હોય, પણ જો વસ્તુઓ પ્રત્યે તેને આસક્તિ હોય તો તે નિષ્પરિચ્છી કરેલાય નહિ, કારણ કે તત્ત્વજ્ઞોએ મૂર્છાને પરિચ્છેદની ઉત્પત્તિનું સ્થાન માન્યું છે. એ મૂર્છાનું મોટું કારણ એ છે કે—આપણે અજ્ઞાનથી, જે વસ્તુઓ આપણી નથી તેને આપણી માનીએ છીએ. એ વસ્તુઓમાં રહેલા ત્રણ અવગુણો જો આપણે વિચારીએ તો તે વસ્તુઓ પ્રત્યેનો મમત્વભાવ ઓછો થાય. તે વસ્તુઓ ક્ષણિક સુખ આપનારી છે, વળી તે દુઃખગર્ભિત છે અને ત્રીજો મોટો અવગુણ એ છે કે તે મળ્યા પછી તેના ઉપરથી મોહ ઉતરી જાય છે અને બીજી વસ્તુઓ મેળવવાની ઇચ્છા થાય છે. આ દોષ જગતના તમામ પદાર્થોમાં રહેલો છે. આ બાબતનો વિચાર કરવામાં આવે તો આપણે વસ્તુઓ પાછળ ગાંડાની માફક નહિ લમતાં જરા વિચારશીલ થઈએ.

મનુષ્ય વસ્તુઓની વચમાં રહેવા છતાં પણ નિરાસક્તિભાવ રાખી શકે એ બનવાજોગ છે; અને મહાન્ આત્માઓ તેમ કરી પણ શકે છે. પણ તે ઉપરથી સામાન્ય આત્માઓ એમ કહેવા લાગે કે અમને આ વસ્તુઓ પ્રત્યે નિરાસક્તિભાવ છે તો તે વિચારવા જેવી વાત છે. તે વસ્તુઓના વિયોગે અથવા વસ્તુઓનો નાશ થતાં તેવું કહે-

નારાઓને દુઃખ થાય છે કે કેમ? એ તેમના નિરાસક્ત-
નિષ્પરિશ્રદ્ધી સ્વભાવની કસોટી છે; માટે સામાન્ય જીવો તો
જેટલો પરિશ્રદ્ધ એછો કરે છે તેટલા પ્રમાણમાં સુખશાંતિ
અને સ્થિરતા મેળવે છે; અને પરિશ્રદ્ધ વધારતાં અનેક
પ્રકારની ચિંતાઓ ભોગવી દુઃખી થાય છે.

છેવટે જો મનુષ્યે સર્વ ધન અને વૈભવની સામગ્રી
વચ્ચે ખરું સુખ પ્રાપ્ત કરવું હોય તો તેણે વિચારવું કે-
આ બધી વસ્તુઓનો તે માલીક નથી પણ ટ્રસ્ટી છે.
માલીકી જ સદા સર્વદા દુઃખનું કારણ છે, કારણ કે તેથી
વિચારો તે વસ્તુઓ સાથે જડાઈ જાય છે પણ ટ્રસ્ટી તો
બધી વસ્તુઓની વચ્ચે રહેવા છતાં શાંતિ અનુભવી શકે છે.

પ્રકરણ ૬ કું.

ક્રોધવિરમણ.

આ પણે પાંચ પાપસ્થાનકો વિચારી ગયા. અઢારે
પાપસ્થાનકોમાં તે પાંચ મુખ્ય છે, અને બાકીના તેર તેને
ટેકો આપનારાં સાધનો છે. તે જાતે પણ પાપનાં સ્થાનકો
છે, પણ તે મોટે ભાગે પ્રથમના પાંચ રૂપમાં પ્રકટ થાય છે.

હવે આપણે ક્રોધનો વિચાર કરીએ. આત્માને મુક્તિ
તરફ જતાં રોકનારાં જે કારણો છે તેમાં ચાર કષાય મુખ્ય છે.
તે ચાર કષાયમાં એટલું બધું પ્રાબલ્ય છે કે ઉપદેશતરંગિણી
નામના ગ્રન્થમાં લખ્યું છે કે આ કષાયથી મુક્ત થવું તેનું જ
નામ મુક્તિ. ત્યાં લખ્યું છે કે—

નાશાંબરત્વે ન સિતાંબરત્વે, ન તત્ત્વવાદે ન ચ તર્કવાદે ।
ન પક્ષસેવાશ્રયણેન મુક્તિઃ, કષાયમુક્તિઃ કિલ મુક્તિરેવ ॥

મુક્તિ શ્વેતાંબરમાં, દિગંબરમાં, તત્ત્વવાદમાં કે તર્ક-
વાદમાં નથી. તેમજ અમુક પક્ષનો આશ્રય લેવાથી પણ મુક્તિ
નથી. કષાયથી મુક્ત થવું તેનું જ નામ મુક્તિ છે. આ ચાર
કષાયોમાં પ્રથમ ક્રોધ છે માટે તેનો આ પ્રકરણમાં વિચાર કરશું.

ક્રોધ એટલે મન અને શરીર આત્માને વશ નહિ
રહેતાં અમુક આવેશમાં આવી પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે વર્તે
તે સ્થિતિ. ક્રોધ એ થોડા સમયનું ગાંડપણ છે અને પોતાને
પ્રતિકૂળ સ્થિતિ લાગતાં તે વૃત્તિ ઉદ્ભવે છે. આપણને
અમુક વસ્તુ, સ્થિતિ અથવા મનુષ્ય પ્રિય હોય, તેની પ્રાપ્તિમાં
જે કોઈ વિઘ્ન નાખે તેના પર આપણે ક્રોધ કરવા દોરાઈએ
છીએ. કામાત્ક્રોધોઽપિ જાયતૈ । અમુક વસ્તુ વાસ્તેની
આપણામાં ઈચ્છા-કામ હોય, તે વસ્તુ મેળવવામાં જ્યારે વિઘ્ન
આવે છે ત્યારે વિઘ્ન કરનાર મનુષ્ય પ્રત્યે જે રોષની
લાગણી ઉદ્ભવે છે તેને ક્રોધ કહેવામાં આવે છે.

ક્રોધ એ અગ્નિ સમાન છે, પણ જધા મનુષ્યોમાં તે
અગ્નિ એક સરખો હોતો નથી. ક્રોધના ઉગ્રપણા પ્રમાણે
શાસ્ત્રકારોએ તેના ચાર વિભાગ પાડ્યા છે. સૌથી ઉગ્ર
ક્રોધને ‘અનંતાનુબંધી’ કહેવામાં આવે છે અર્થાત્ તે
ક્રોધની પરંપરા ચાલે છે. તેનાથી ઓછા ઉગ્ર ક્રોધને
‘અપ્રત્યાખ્યાની’ કહેવાય છે. અહીં ક્રોધના નિવારણ માટે કંઈ
પણ પ્રયત્ન કરવામાં આવતો નથી. ત્રીજા પ્રકારના ક્રોધને
‘પ્રત્યાખ્યાની’ કહે છે. તે અપ્રત્યાખ્યાની કરતાં ઓછો ઉગ્ર

છે, કારણ કે ત્રીજી સ્થિતિમાં તેને રોકવા-તેનું નિવારણ કરવા પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. અને ચોથી સ્થિતિના ક્રોધને ‘સંબવલન’ કહેવામાં આવે છે. સંબવલન ક્રોધ તણુખલાના અગ્નિ જેવો મંદ હોય છે. તે દેખાવમાં ભારે લાગે છે પણ થોડા સમય પછી તેનું બળ રહેતું નથી. અર્થાત્ જો ક્રોધ પ્રતિકૂળ પ્રસંગો મળતાં ઉફ્ફલવે, પણ થોડી વારમાં શાંત થઈ જાય તેવો છે. બધી જાતના ક્રોધ સ્વભાવે ખોટા છે, છતાં તેનું ઉચ્ચપણું જેમ બને તેમ ઓછું થાય તેવો પ્રયત્ન કરવો-કારણ કે કર્મનો બંધ મનના પરિણામ ઉપર છે માટે જો મનના પરિણામ બહુ તીવ્ર હશે તો આ ક્રોધનું પરિણામ પણ ઘણું જ મારું આવશે.

હવે આપણે ક્રોધના કેટલાક ગેરલાભ વિચારીએ. ક્રોધ ઉત્પન્ન થતાં મનની શાંતિનો નાશ થાય છે. ક્રોધી મનુષ્યની વિચાર કરવાની શક્તિ ચાલી જાય છે. ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે:—

ક્રોધાદ્ ભવતિ સંમોહઃ, સંમોહાત્સ્મૃતિભ્રમઃ ।

સ્મૃતિવિભ્રમાત્ બુદ્ધિનાશઃ, બુદ્ધિનાશાત્પ્રણયતિ ॥

ક્રોધથી વિવેકશક્તિ ચાલી જતાં સંમોહ થાય છે, અને તે સંમોહથી સ્મરણશક્તિમાં ભ્રમ થાય છે, અને સ્મૃતિનો ભ્રંશ થવાથી બુદ્ધિનો નાશ થાય છે, અને બુદ્ધિના નાશથી મનુષ્ય સર્વ પ્રકારે નાશ પામે છે. ક્રોધથી ઘણા સમયની તપશ્ચર્યા પણ નાશ પામે છે. યોગીઓ પણ ક્રોધને વશ થઈ, નહિ કરવા યોગ્ય કામો કરે છે, નહિ બોલવા યોગ્ય વચનો બોલે છે અને નહિ વિચારવા યોગ્ય વિચારો

કરે છે. ક્રોધ એ અગ્નિ સમાન છે. તે પ્રથમ તો જ્યાં તેનો ઉદ્ભવ થાય છે ત્યાં તેને જ બાળે છે, અને પછી બીજા મનુષ્યોને નુકશાન કરે છે. ક્રોધમાં બોલાયેલાં વચનો વાસ્તે, અથવા તે સમયે કરાયેલાં કાર્યો વાસ્તે મનુષ્યો પાછળથી ગમે તેટલો પશ્ચાત્તાપ કરે, પણ તેથી કાંઈ લાભ થાય નહિ. તે વખતે મનુષ્ય મન ઉપરનો સંયમ ખોઈ બેસે છે અને ઘણા જન્મ સુધી રખડાવે તેવાં કર્મો બાંધે છે. મનની શાંતિ ખોઈ બેસતાં શરીર પર તેની અસર થવા લાગે છે, આંખો લાલચોળ થાય છે, મોં પર રતાશ આવી જાય છે, મુખમાંથી દીર્ઘ શ્વાસ નીકળે છે, હાથ પગ પછાડા મારે છે અને લોહી ઉકળીને ઝેરી બની જાય છે. તેથી થોડા સમયમાં મનુષ્યનું માથું દુઃખવા આવે છે. ક્રોધ કર્યા પછી કેટલાક કલાક સુધી કાંઈ પણ ચેન પડતું નથી અને આથી બીજાઓ સાથે જે વેર બંધાય છે તેનાં ફળ આ લવમાં ભોગવવાં પડે છે, એટલું જ નહિ પણ આગામી લવોમાં પણ તેનાં ફળો ભોગવવા પડે છે.

આ ક્રોધની પણ ત્રણ સ્થિતિઓ છે. પ્રથમ તો પોતાને કાંઈ પણ નુકશાન થયું એટલે મનુષ્ય સામી વ્યક્તિ પર પોતાનો રોષ કાઢે છે. મનુષ્ય ધીમે ધીમે તેના નુકશાનો અનુભવે છે, અને તેમાંથી છૂટવા પ્રયત્ન કરે છે. તે હવે પોતાને થયેલા નુકશાન વાસ્તે કાંઈ પણ બોલતો નથી. પણ જો બીજો મનુષ્ય ત્રીજા પુરુષને દુઃખ દે, અથવા નુકશાન કરે તો તેનો પિત્તો ઉછળે છે. આ ક્રોધને શાસ્ત્રકારો પ્રશસ્ત ક્રોધ (noble

indignation) કહે છે. આ ક્રોધ નુકશાન કરનાર પર થાય છે, તે કરતાં પણ એક એવી ઊંચી સ્થિતિ છે કે જ્યાં નુકશાન કરનાર અને નુકશાન ભોગવનાર બન્ને દયાને પાત્ર છે, એમ સમજી સુઝ જીવ બન્નેનો ઉદ્ધાર કરવા પ્રયત્ન કરે છે. નુકશાન ભોગવનાર નુકશાન ભોગવી કર્મથી છૂટો થાય છે, પણ નુકશાન કરનાર બીજાને ત્રાસ આપી નવું કર્મ ઉપાર્જન કરે છે, તે તેને ભવિષ્યમાં ભોગવવું પડે છે, માટે તે વિશેષ દયાને પાત્ર છે. આવી રીતે વિચાર કરીને નુકશાન કરનારને પણ સમજાવી તેને સીધે માર્ગે લાવવા પ્રયત્ન કરવો યોગ્ય છે.

હવે આપણે ક્રોધ પર કેવી રીતે જય મેળવવો તેનો વિચાર કરીએ. ક્રોધ ઉપર જય મેળવવાનું ઉત્તમ સાધન ક્ષમા છે.

ક્ષમાસ્વઃ કરે यस્ય, દુર્જનઃ કિં કરિષ્યતિ ? ।

અવૃણે પતિતો વહ્નિઃ, સ્વયમેવોપશામ્યતિ ॥

‘જેના હાથમાં ક્ષમારૂપી તલવાર છે તેને દુર્જન શું કરવાનો હતો ? ઘાસ વગરની જમીન પર જો અગ્નિ પડે તો પોતાની મેળે શાંત થઈ જાય છે.’ વચનોમાં મીઠાશ અને વચનોમાં કડવાશ રહેલી છે. આપણને ગમે તેટલો ક્રોધ ચઝ્યો હોય પણ બોલતાં પહેલાં વિચાર કરવાની આપણને ટેવ હશે તો ક્રોધ કદુ શબ્દોરૂપે પ્રકટ થશે નહિ એટલે તેનો જીરૂસો ઓછો થવા લાગશે. જ્યાં સુધી મનુષ્ય બીજાએ પોતાને કરેલા નુકસાનનો જ વિચાર કરે છે ત્યાં સુધી તેનો ક્રોધ કદાપિ શમશે નહિ. આપણા દુઃખમાં

બીજાઓ તો નિમિત્ત માત્ર છે, માટે મારે બીજાઓ પ્રત્યે શા સારું ક્રોધ કરવો જોઈએ ? આ સંબંધમાં જ્ઞાનાર્ણવમાં આપેલી ભાવના વિચારવા જેવી છે.

પ્રાહ્ મયા યત્કૃતં કર્મ, તન્મયૈવોપશ્રુજ્યતે ।

મન્યે નિમિત્તમાત્રોઽન્યઃ, સુખદુઃસ્વોદ્યતો જનઃ ॥

‘જે મેં પૂર્વભવમાં કર્મો કરેલાં છે તેનાં ફળ હું ભોગવું છું. બીજા મનુષ્યો તો સુખદુઃખ આપવામાં નિમિત્ત માત્ર છે, તો અન્ય ઉપર હું શા સારું રોષ કરું ?’ વળી જે કોઈ મારો દોષ બતાવે તે તો મારો પરમમિત્ર છે, કારણ કે એવો દોષ હું ફરીથી નહિ કરું, તો પછી નિષ્કારણ મિત્ર પર શા સારું ક્રોધ કરવો ? વળી જે કોઈ ક્રોધ કરાવે છે તેના સંબંધમાં એવો વિચાર કરવો કે “મેં અત્યાર સુધી વિવેક અને જ્ઞાનપૂર્વક શાંતિનો અભ્યાસ કર્યો છે, તેની પરીક્ષા લેવા માટે પ્રતિકૂળ મનુષ્યો કે પ્રતિકૂળ પ્રસંગો ઊભા થયા છે, તો મારે તે પ્રતિકૂળ મનુષ્યો તથા પ્રસંગોને વધાવી લઈ આ શાંતિની પરીક્ષામાં પસાર થવું જોઈએ.”

આ ઉપર એક ટૂંકું દષ્ટાંત આપણને ક્રોધ શમાવવામાં ઘણું જ લાભકારી થશે.

ગજસુકુમાળ નામના રાજકુમારે માત્ર બાર વર્ષની વયે શ્રી નેમિનાથ પ્રભુ પાસે દીક્ષા લીધી અને સંસારનો ત્યાગ કરી ક્ષમશાનમાં ઉચ્ચ ધ્યાનમાં ઊભા રહ્યા. સોમિલ નામના બ્રાહ્મણની સ્વરૂપવતી આઠ પુત્રી સાથે ગજસુકુમાળનું સગપણ ક્યું હતું, પરંતુ લગ્ન થયા પહેલાં તે સંસાર છોડી ત્યાગી થયા. પોતાની પુત્રીના સુખનો નાશ થયો તેથી સોમિલને ક્રોધ

ચલ્યો અને તે ગજસુકુમાલની શોધમાં નીકળ્યો. શ્મશાનમાં ગજસુકુમાલ એકાગ્ર ધ્યાનથી શુદ્ધ કાર્યોત્સર્ગ સ્થિતિમાં ઊભા હતા ત્યાં તે આવી પહોંચ્યો. તેણે પોતાનો ક્રોધ પ્રકટ કરવા અને તેમના પર વેર લેવા તેમના માથા પર ચીકણી માટીની પાળ કરી અને શ્મશાનમાંથી ધગ-ધગતા અંગારા લાવી તેમના માથા પર મૂક્યા. તેમાં કેટલાક લોકડાના કકડા નાખ્યા, એટલે તાપ સખ્ત થયો. આથી ગજસુકુમાળનો કોમળ દેહ બળવા લાગ્યો. સોમિલ જતો રહ્યો. આ સમય એવો હતો કે ગજસુકુમાળના ક્રોધનો પાર ન આવે, છતાં તે મહાનુભાવ જીવે સોમિલ પર જરા પણ ક્રોધ ન કરતાં પોતાના પૂર્વકર્મોના વિપાકરૂપ આ સ્થિતિને કદાપી સમજાવથી આ પ્રમાણે વિચાર કર્યો—“હે જીવ ! જો તું એની પુત્રીને પરણ્યો હોત તો પહેરામણીમાં તને તે પાઘડી બંધાવત, એ પાઘડી થોડા વખતમાં નાશ પામત, પણ આ તો તેણે એવી પાઘડી બંધાવી કે જે મોક્ષપુરીમાં જવા માટે મને મદદગાર નીવડશે.” આ પ્રમાણે વિચાર કરી જરા પણ મનની સ્થિરતામાં ભંગ થવા દીધો નહિ. તેના પરિણામે શાસ્ત્રો કહે છે તેમ તેમણે કૈવલ્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું.

આટલાં ઘોર દુઃખો દેનાર પર ક્ષમા રાખનારા આ ગજસુકુમાળનું દૃષ્ટાંત યાદ કરી આપણે બીજાઓ પ્રત્યે—આપણને દુઃખ દેનારા પ્રત્યે ઉદારભાવ રાખવો.

બ્યારે સામા મનુષ્યે આપણું બગાડયું હોય, તે વખતે તેના પ્રત્યે ક્ષમા રાખવામાં મોટામાં મોટો વિજય છે. તત્ત્વજ્ઞાની સેનેકા લખે છે કે:—

He that does good to another man, especially if the other has done him some wrong, does also good to himself, not in the consequences, but in the very act of doing it, for the consciousness of well doing is as ample reward.

જે મનુષ્ય બીજાનું ભણું કરે છે અને ખાસ કરીને અપકાર કરનાર પર પણ ઉપકાર કરે છે, તે પોતાનું પણ કલ્યાણ કરે છે. તેનું શુભ પરિણામ આવશે એ દૃષ્ટિથી નહિ પણ તેવું કામ કરવાથી જ તેનું કલ્યાણ થાય છે; કારણ કે પોતે સારું કામ કર્યું છે, એવું ભાન મનુષ્યના પોતાના શુભ કામનો પુષ્કળ બદલો છે.

વળી મનુષ્યે વિચાર કરવો કે જેને વાસ્તે તે બીજા પ્રત્યે ક્રોધ કરવા દોરાય છે તે ક્ષણિક છે. જગતની બધી વસ્તુઓ અનિત્ય છે, તો તે અનિત્ય વસ્તુઓ ખાતર આત્માના નિત્ય ગુણનો-શાંતિનો શા સારુ ભોગ આપવો ? જે જે મહાપુરુષોએ જગતમાં અપૂર્વતા પ્રાપ્ત કરી છે તે સર્વેએ ક્રોધનો બદલો પ્રેમમાં આપ્યો છે. જ્ઞાનાર્ણવમાં જણાવ્યું છે કે:—

વાસીચન્દનતુલ્યાન્તર્વૃત્તિમાલમ્બ્ય કેવલમ્ ।

આરબ્ધં સિદ્ધિમાનીતં, પ્રાચીનૈર્મુનિસત્તમૈઃ ॥

પ્રાચીન ઉત્તમ મુનિઓએ કુહાડા અને ચંદન પ્રત્યે સમવૃત્તિ રાખીને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાનો આરંભ કર્યો છે.

કુહાડાથી ચંદન કપાય તો પણ કુહાડાને ચંદન પોતાની સુગંધથી સુગંધિત કરે છે, તેવી રીતે જ્ઞાની પુરુષો પોતાને ઉપસર્ગ કરીને હેરાન કરનારનું પણ કલ્યાણ

કરી પોતાનો ક્ષમાભાવ પ્રકટ કરે છે. વળી ક્ષમાભાવને પ્રાપ્ત કરવાનો ઉત્તમ ઉપાય એ છે કે—અનંત કાળનો વિચાર કરવો. જ્યાં સુધી આપણે વર્તમાનનો તથા થોડા સમય પર ગયેલા ભૂતકાળનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યાં સુધી બીજાએ આપણને કરેલા નુકસાનોનું સ્મરણ રદ્દા કરે છે અને આપણને ક્રોધ થવા સંભવ છે, પણ અનંત કાળનો વિચાર કરતાં આ બધા પ્રસંગોનું ઉત્તરપણું ચાલ્યું જાય છે. અત્યારે જે બનાવ આપણા માનસિક આકાશને ભરી નાખે છે, તે જ બનાવ પાંચ-સાત વર્ષ પછી આપણા આકાશમાં એક બિન્દુ સમાન લાગે છે. તો પછી અનંત કાળમાં આ બનાવો તો નહિ જેવા લાગે, માટે સુખદુઃખના પ્રસંગોમાં ઉપાદાન કારણ આપણે છીએ, અને બીજાઓ તો માત્ર નિમિત્ત કારણ છે, એમ માની ચિત્તની સ્વસ્થતા જાળવવી. He who cannot forgive others breaks the bridge over which he must himself pass, for every man has need to be forgiven. જે મનુષ્ય બીજાને ક્ષમા આપતો નથી, તે જે પૂલ ઉપર થઈને પોતાને પસાર થવાનું છે, તે પૂલને ભાંગી નાખે છે, કારણ કે દરેક પુરુષને ક્ષમા માગવાની જરૂર પડે છે. માટે ક્ષમારૂપી જળવડે ક્રોધરૂપી અગ્નિને શાંત કરવો અને આત્માની સ્વાભાવિક નિર્ભય સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરવો.

પ્રકરણ ૭ મું.

માનવિરભણ.

માન એ બીજો કષાય છે, માન અથવા અભિ-
માનથી મનુષ્ય પોતાને બીજાઓ કરતાં ઊંચો ગણે છે અને
સઘળું જ્ઞાન, શક્તિ વગેરે પોતાનામાં આવી રહ્યું છે એમ
માને છે. માનનું મૂળ ભેદભાવ છે. બીજાઓ કરતાં હું કાંઈ
અલગ છું, બીજાઓ કરતાં મારામાં વિશેષ ઉત્તમ તત્ત્વો છે;
એવા વિચારોથી હૃદયમાં જે વૃત્તિ જાગે તેને માનવૃત્તિ કહે છે.
કવિ ભર્તૃહરિ કહે છે તેમ:—

યદા કિંચિજ્ઞોઽહં દ્વિપ ઇવ મદાંધઃ સમભવમ્ ।

તદા સર્વજ્ઞોઽસ્મીત્યભવદવલિપ્તં મમ મનઃ ॥

યદા કિંચિત્કિંચિદ્બુધજનસકાશાદવગતમ્ ।

તદા મૂર્ખોઽસ્મીતિ જ્વર ઇવ મદો મે વ્યપગતઃ ॥૧॥

મનુષ્યોને જ્યારે અલ્પ જ્ઞાન થાય છે ત્યારે હું સર્વજ્ઞ
છું એમ પોતાને માને છે, અને તે વખતે હસ્તીની માફક
મદોન્મત્ત બને છે; પણ જ્યારે જ્ઞાની પુરુષોના સંબંધમાં
આવતા કાંઈક વિશેષ જ્ઞાન થાય છે ત્યારે પોતાની મૂર્ખતાનું—
અલ્પજ્ઞતાનું તેને ભાન થાય છે અને ત્યારે જેમ જ્વર
ચાલ્યો જાય તેમ મદ પણ જતો રહે છે.

મનુષ્યને જ્યારે કાંઈક વિશેષ જ્ઞાન થાય છે ત્યારે જ
પોતાની અજ્ઞાનદશાનું ભાન થાય છે. ન્યુટન જેવા પ્રસિદ્ધ

વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીએ કહ્યું છું કે “અમે અત્યાર સુધીમાં મેળવેલું જ્ઞાન તે દરિયાકાંઠે પડેલા છીપ અને શંખલા જેવું છે. હજી તો આખો દરિયો શોધખોળ માટે પડેલો છે.” પણ જે લોકોને થોડું જ્ઞાન હોય છે તે વિશેષ ઉદ્ધત બને છે. અધૂરો ઘડો ઘણો છલકાય તેવી આ સ્થિતિ છે.

આ અભિમાન થવાના શાસ્ત્રકારો આઠ પ્રકાર વર્ણવે છે. તેનાં નામ કુળ, જાતિ, ઐશ્વર્ય, રૂપ, તપ, બળ, વિદ્યા અને ધન છે. જે મનુષ્ય શાંત રીતે વિચાર કરે તો તેને જણાય કે આ અભિમાન કરવાનાં કારણો નથી. આપણે એક પછી એક આઠ મદના સ્થાનનો વિચાર કરીએ.

કુલમદ—કુળનું અભિમાન કરવાનું કાંઈ કારણ નથી, કારણ કે જગતમાં તમારા કરતાં પણ વિશેષ ઉત્તમ કુળવાળા જીવે છે. વળી જે કુળનું અભિમાન કરે છે તે બીજા લવમાં હલકા કુળમાં જન્મે છે. પોતે અમુક ઉચ્ચ નીચ કુળોમાં જન્મ લેતો લેતો આ કુળમાં આવ્યો છે, તો પછી તેને વાસ્તે અહંકાર શો કરવો ?

જાતિમદ—આ મદનો બીજો પ્રકાર છે. જીવ હમેશા એક જ જાતિમાં જન્મતો નથી. કર્મ પ્રમાણે વિવિધ જાતિમાં તેનો જન્મ થાય છે. વળી પોતાની જાતિ કરતાં પણ બીજા અનેક ઉત્તમ જાતિઓ આ જગતમાં વિદ્યમાન છે, તો પછી જાતિમદ કરવાથી લાભ શો ? જે મનુષ્ય બીજી જાતિઓને હલકી ગણી તેનો તિરસ્કાર કરે છે, તે મનુષ્ય તેવી જ હલકી જાતિમાં જન્મે છે, અને આ રીતે કુદરત તેનું અભિમાન છોડાવી તેને નમ્રતાનો પાઠ શીખવે છે. જે મનુષ્યમાં પોતાનામાં

કાંઈ ઓછું સત્ત્વ હોય છે તે જ મનુષ્ય બાપદાદાઓની કીર્તિ ઉપર પોતાની મહત્તા સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

ઐશ્વર્યમદ—પોતાના વૈભવનો—પોતાને મળેલી સત્તાનો મદ કરવો તે પણ એક પ્રકારની મૂર્ખતા છે. કલેક્ટર આખા શહેરના અમલદારો કરતાં મોટો હોય, પણ ગવર્નરની અપેક્ષાએ તેની સત્તા કાંઈ હિસાબમાં નથી. તેમ ગવર્નર આખા ઈલાકા પર રાજ્ય કરે, પણ વાઈસરોયની અપેક્ષાએ તેની સત્તા છાયામાં પડી જાય છે. અને મહારાજાનો વિચાર કરતાં વાઈસરોયનો અધિકાર ગૌણપદ ધારણ કરે છે. આ રીતે ઐશ્વર્ય—સત્તાની બાબતમાં ઉપરના દરજ્જાના સત્તાધારીઓ જોતાં મનુષ્યનો મદ ગણી જાય છે.

રૂપમદ—આપણું સૌંદર્ય ગમે તેવું હોય, તો પણ વિશેષ રૂપવાનોની સુંદરતા આગળ તે ગૌણ પડી જાય છે, અને આ રૂપ બદલાતાં વાર લાગતી નથી. યુવાવસ્થામાં જણાઈ આવતું રૂપ વય વધતાં બદલાવા લાગે છે અને જ્યાં રોગ થયો કે સૌંદર્ય નષ્ટ થતાં વાર લાગતી નથી. જ્યાં સ્થિતિ આવી છે ત્યાં કયો સુરૂ મનુષ્ય રૂપને માટે અભિમાન કરે ?

તપમદ—હાલના સમયમાં મનુષ્ય થોડુંઘણું વિશેષ તપ કરે એટલે અભિમાન કરે છે. પણ પ્રાચીન સમયનો વિચાર કરો અને કેટલા કેટલા મહિના અને કેટલાંક વર્ષો સુધી પણ જીવે તપશ્ચર્યા કરતા હતા, તેનો જો મનુષ્ય ખ્યાલ લાવે તો આ તપને લીધે ઉત્પન્ન થતો તેનો મદ ઉતરી જાય.

બળમદ—જો આપણને આપણા શરીરબળનો મદ

થતો હોય તો વિચારવું કે આપણું બળ ઘણા પશુઓના બળ કરતાં પણ ઓછું છે. આપણી નિર્બળતાઓનો પાર નથી. અને આપણું આ શારીરિક બળ કયે વખતે ઘટશે તે કોણ જાણે છે ? તો પછી તે સંબંધી મદ કરવો એ કેમ વાજબી ગણાય ?

ધનમદ યા **લાભમદ**—આ મદ પણ અયોગ્ય છે, કારણ કે પોતાના કરતાં બીજા વિશેષ ધનાઢ્ય લોકો જગત-માં વસે છે. અને જો સોનાથી મનુષ્યને મદ થતો હોય તો સોનાની ખાણો આગળ તેનું સોનું શા હિસાબમાં છે ? અને લક્ષ્મી ચંચળ સ્વભાવની હોવાથી કયે વખતે ચાલી જશે તે કોણ કહી શકે તેમ છે ? આપણે અનેક મનુષ્યોના સંબંધમાં દશાના વારાફેરા જોઈએ છીએ, તો પછી તે સંબંધમાં અભિમાન કરવાનું કાંઈ કારણ નથી.

જ્ઞાનમદ—વિદ્યામદ અથવા જ્ઞાનમદ. એ સૌથી ભયંકર મદ છે. બધા મદને આપણે જ્ઞાનથી-સમજણથી દૂર કરી શકીએ, પણ જ્યાં જ્ઞાનનો જ મદ થાય, વાડ જ ચીલડાં ચોરે, પોતાની માતા જ ઝેર આપે ત્યાં સ્થિતિ ઘણી શોચનીય છે. જેરેમી ટેલર લખે છે કે:—

Our learning is then best when it teaches most humility, but to be proud of learning is the greatest ignorance in the world.

જે જ્ઞાન આપણને નમ્ર બનાવે છે તે જ્ઞાન ઉત્તમ છે, પણ પોતાના જ્ઞાન વિષે અભિમાન કરવું એ દુનિયામાં

મોટામાં મોટું અજ્ઞાન છે; માટે જ્ઞાનનો મદ તો કદાપિ કરવો નહિ. કવિ ટેનિસન લખે છે કે—

Let knowledge grow from more to more
But more of reverence in us dwell.

આપણે ભલે વિશેષ વિશેષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીએ, પણ તે જ્ઞાન સાથે આપણામાં પૂજ્યભાવ આવવો જોઈએ. આપણા કરતાં જ્ઞાનમાં આગળ વધેલાઓ પ્રત્યે પૂજ્યભાવ આવતાં આપણામાં શિષ્યવૃત્તિ-નમ્રતા જાગ્રત થશે.

હવે અભિમાનના ગેરફાયદા વિચારીએ.

સૌથી મોટો ગેરફાયદો એ છે કે અભિમાની મનુષ્ય વિશેષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. આ પ્રમાણે પોતાના માની લીધેલા સર્વજ્ઞપણામાં મૂંઝાય છે, એટલે તેને પોતાને જ મોટો ગેરલાભ થાય છે. તે કોઈનો પણ વિનય કરી શકતો નથી. આ રીતે જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું ઉત્તમ સાધન તેની પાસે નહિ હોવાથી તે બીજાઓની કૃપા મેળવી શકતો નથી. તેનો મિત્ર કોઈ થતું નથી, તેથી પાસે પૈસા હોય કે સત્તા હોય તો લોકો તેના મનુષ્યની ખુશામત કરે, તેની રૂબરૂમાં તેના કહેવાની હાજી હા કરે પણ તે તેના ખરા ભક્ત કે પ્રેમાળ મિત્ર થાય નહિ. અર્થાત્ અભિમાની મનુષ્ય અતડો રહે છે, કોઈ તેને ખરા જીગરથી વહાતું નથી, એટલું જ નહિ પણ તે ઘણા શત્રુઓ બનાવે છે. તે ગમે તેવા કામો કરીને પોતાનું માન સાચવવા મથે છે. પોતાની પાસે ધન ન હોય તો કરજ કરીને પણ ધન ખરચશે, અને પછી

દેવું થવાને લીધે આખી જિંદગી સુધી દુઃખી થશે. જ્યારે મનુષ્યનો વિનાશ થવાનો હોય ત્યારે તેનામાં ઘણું અભિમાન આવે છે. તે બધા પ્રત્યે ઉદ્ધતાઈથી વર્તે છે. pride goeth before destruction વિનાશ પહેલાં અભિમાન જન્મે છે. અભિમાની પુરુષ પોતાના ગુરુઓ અને વડીલોનું અપમાન કરતાં પણ અચકાતો નથી.

આ માનના ત્યાગ સંબંધીનું એક દૃષ્ટાંત આપણે વિચારશું. શ્રી ઋષભદેવને ભરત અને બાહુબળી નામના બે પ્રતાપી પુત્રો હતા. પોતાના અઠ્ઠાણ પુત્રોને જુદી જુદી રાજગાદી સોંપી, દીક્ષા લઈ પોતે અનેક સ્થળે વિહાર કરતા હતા. ભરતને ચક્રવર્તીપણાનું સૂચક ચક્ર ઉત્પન્ન થયું. તે ચક્રવડે તેણે છ ખંડના રાજાઓને વશ કર્યા, પણ બાહુબળીએ તેની આજ્ઞા ન સ્વીકારી. ખંને ખંધુઓ વચ્ચે તુમુલ્લ યુદ્ધ દીર્ઘ સમય સુધી ચાલ્યું. ભરતે છેવટે બાહુબળી ઉપર પોતાનું ચક્ર મૂક્યું. બન્ને ભાઈઓ હોવાથી બાહુબળી પર તે ચક્રનો પ્રભાવ ચાલ્યો નહિ, તેથી તે ભરતના હાથમાં પાછું આવ્યું. ભરતે જ્યારે ચક્ર મૂક્યું ત્યારે બાહુબળીને ઘણો ક્રોધ ચઢ્યો હતો, પણ જ્યાં ચક્ર બાહુબળીને કાંઈ પણ ઈજા કર્યા વિના ભરતના હાથમાં પાછું જઈને બેઠું, એટલે બાહુબળીની ભાવના ફરી. તેણે પોતાના ખંધુને મારવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો, પણ ઉગામેલી મુઠ્ઠી પાછી મૂકવી તે પણ ઠીક નહિ, એમ ધારી પંચમુષ્ટિ લોચ કરી પોતે સાધુ બન્યા. હવે પોતાના પિતા આદીશ્વર પાસે જવાનો વિચાર કર્યો, પણ ત્યાં પોતાના ૬૮ નાના ભાઈએ, જે પ્રથમ દીક્ષિત થયેલા છે, તેમને નમસ્કાર કરવો પડશે, એ

અભિમાનથી ત્યાં જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો. તેમણે વનમાં રહી ઘણું ઉચ્ચ પ્રકારનું ધ્યાન કર્યું, પણ કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં તેમનું અભિમાન નડ્યું. છેવટે તેમની બે બહેનો—બ્રાહ્મી તથા સુંદરીએ બાહુબળીને કહ્યું કે “વીરા મોરા ગજથકી ઉતરો.” આ શબ્દો સાંભળતાં વિચાર સૂઝ્યો અને પોતે અભિમાનરૂપી હાથી પર ચઢ્યા છે તેનું તેમને લાન થયું એટલે અભિમાનનો ત્યાગ કરી નાના ભાઈઓને વંદન કરવા માટે જ્યાં પ્રથમ પગલું ઉપાડે છે ત્યાં કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. અભિમાનનો પ્રભાવ કેટલો બધો છે? તે આ ઉપરથી આપણને સમજાય છે. હવે આ અભિમાન ત્યાગવાના કેટલાક ઉપાયો વિચારીએ. જ્યાં નમ્રતા આવે છે ત્યાં અભિમાન ચાલ્યું જાય છે. કહ્યું છે કે—

લઘુતાસે પ્રભુતા મીલે, પ્રભુતાસે પ્રભુ ફર;
કીડી હી મીસરી ચુગે, ગજ શિર ડારે ધૂળ.

માટે હૃદયમાં નમ્રભાવ રાખવો અને જેની પાસેથી જ્ઞાન મેળવવું હોય તેનો પૂરો વિનય કરવો, કારણ કે વિનયથી ગુરુ પ્રસન્ન થાય છે અને તેમના હૃદયમાંથી જે જ્ઞાનપ્રવાહ વહે છે તે શિષ્યના હૃદયને ઉન્નત ગનાવી દે છે. બીજાઓના ગુણનો, જ્ઞાનનો, શક્તિનો વિચાર કરો, એટલે તમારું અભિમાન ગળી જશે. વળી તમારી પોતાની નિર્બળતાઓનો પણ જો તમે શાંત મનથી વિચાર કરશો તો તમને અભિમાન કરવાનું કારણ રહેશે નહિ. જે પોતાનું અજ્ઞાન જાણે છે તે જ મનુષ્ય જ્ઞાન મેળવવાને લાયક બને છે. જગતમાં જાણવા યોગ્ય ઘણું છે, એવો જો મનુષ્યને વિચાર આવે તો તે જરૂર નમ્ર થયા વિના રહે નહિ.

આ વિષય પૂર્ણ કરતાં એક બાબત ખાસ વિચારવા જેવી છે. મનુષ્યે ખોટા અભિમાનનો ત્યાગ કરવો, પણ જેને સ્વમાન (self-respect) કહે છે તે તો સાચવવું; કારણ કે સ્વમાનવાળા પુરુષો ઘણાં ખોટાં કામો કરતાં અટકે છે. તેઓ પોતાના સ્વમાનને લીધે જ કેટલાંક હલકાં કામો કરવાનો વિચાર સરખો પણ કરતા નથી, માટે આવું સ્વમાન એ પ્રશસ્ત માન છે. જો કે છેવટની સ્થિતિમાં તે પણ પ્રશસ્ત ક્રોધની માફક ત્યાજ્ય છે, પણ શરૂઆતમાં તે ઘણા જીવોને સીધે માર્ગે દોરવાના કારણભૂત બને છે. આ સંબંધમાં જ્ઞાનાર્ણવમાં કહ્યું છે કે:—

ગુણરિક્તેન કિં તેન, માનેનાર્થઃ પ્રસિદ્ધ્યતિ ।

તન્મન્યે માનિનાં માનં, યલ્લોકદ્વયશુદ્ધિદમ્ ॥

જ્યાં ગુણ નથી ત્યાં એવા ખાલી માનથી શું અર્થ-સિદ્ધિ થવાની હતી? પણ જે માનથી આ લોક તથા પરલોકમાં શુદ્ધિ મળે, તે માન ખરું માન કહેવાય. આ માન તે સ્વમાન છે. પોતાના આત્માની શક્તિઓનું ભાન થવાથી આ માન પ્રકટે છે અને તે મનુષ્યને સખળ બનાવી ઉન્નતિને માર્ગે લઈ જાય છે. જેને આત્માની અનંત શક્તિનું ભાન થયું હોય, તે બહારની વસ્તુઓ આવે કે જાય તે પર વિશેષ લક્ષ આપતો નથી. વસ્તુના સફલાવે કુલાર્થ જતો નથી; તેમજ વસ્તુના અભાવે દીન બની જતો નથી; કારણ કે આત્મશક્તિ એ વસ્તુઓ ઉપર આધાર રાખતી નથી પણ અંદરથી જ પ્રકટ થાય છે.

પ્રકરણ ૮ મુ.

માયાવિરમણ

માયા એ બે અક્ષરનો શબ્દ છે પણ તે ઘણું અનર્થ ઉપજાવે છે. માયા એ શબ્દ આ સ્થળે કપટના અર્થમાં વાપરવામાં આવેલો છે. માયા એ ત્રીજો કષાય છે. તેના ગેરફાયદા લોકો વિચારતા નથી અને તે અવગુણને મોટો ગણતા નથી, પણ માયા મોટું નુકસાન કરે છે. જ્યાં મનુષ્યના મનમાં માયારૂપી રાક્ષસી પ્રવેશ કરે છે ત્યાં તેનામાંથી સત્યવૃત્તિ નાશ પામે છે. માયા મોટે ભાગે સ્વાર્થથી ઉદ્ભવે છે. જ્યાં મનુષ્યનો સ્વાર્થ સરતો હોય ત્યાં તે ગમે તેવું કપટ કરવાને દોરાય છે, અનેક પ્રકારનાં અસત્ય બોલે છે. બહારથી સત્યવાદીનો ડોળ કરે છે પણ અંદરથી મોટી ભ્રમજાળ રચે છે. વળી મનુષ્યો પોતાની માનપ્રતિષ્ઠાની હાનિ ન થાય તે માટે પોતાનાં ખોટાં કર્મો છુપાવવાને પણ કપટ અથવા માયાનું સેવન કરે છે. જગત આગળ સારા દેખાવું-લોકોમાં વાહવાહ કહેવરાવવી, લોકોમાં ખોટી કીર્તિ મેળવવી-આ ઘણા મનુષ્યોના જીવનનું એક લક્ષ્ય થઈ પડ્યું હોય છે, અને જો સીધે માર્ગે કીર્તિ ન મળતી હોય તો અસત્ય માર્ગે પણ તે મેળવવી એવી ભાવના તેમના મનમાં જાગે છે; માટે મનુષ્યો અનેક પ્રકારનાં અસત્ય વચનો બોલે છે. હૃદયમાં કાંઈક ભાવ હોય અને વચનમાં કાંઈક દર્શાવે છે. વળી કાર્યમાં

ત્રીજા પ્રકારનો જ ભાવ જોવામાં આવે છે. આવી જે સ્થિતિ તેને માયા કહેવામાં આવે છે. આ કપટ કરવાની ટેવ પડી, પછી તે જવી ઘણી મુશ્કેલ છે. મનુષ્યોનો કોષ કે માન કે લોભ બહાર પ્રકટ દેખાઈ આવે છે તે છુપાવવા પ્રયત્ન કરવા છતાં છુપાતા નથી પણ માયા એટલે છેતરવાની ક્રિયા બીજાથી સમજાય નહિ માટે તેને વશ થયેલાને સુધારવાને બીજો કોઈ ઉપદેશ પણ આપી શકે નહિ, અને ધીમે ધીમે તેનું બળ વધવા લાગે છે, એટલે તે માયા તો મનુષ્યને આખો ગળી જાય છે. સંસ્કૃતમાં માનો અર્થ નહિ અને યા એટલે જવું એવો થાય છે, માટે જે એક વાર વળગ્યા પછી છૂટે નહિ તે માયા કહેવાય.

માયા—કપટ કરવાથી ઘણા ગેરફાયદા થાય છે. મોટામાં મોટો ગેરફાયદો એ કે માયા કરનારના જ્ઞાનચક્ષુ પર પડળ આવી જાય છે. કપટ કરવાથી તેના મન પર આવરણ આવે છે. વારંવાર અસરલ અને કપટલયાં વિચારો કરવાથી મનની વક્ર ગતિ થાય છે અને તેથી આત્મા પોતાની શક્તિઓ બરાબર પ્રકટ કરી શકતો નથી. માયાવી મનુષ્ય સત્ય જાણી શકતો નથી. તે બીજાને છેતરવા જાય છે; પણ જાતે જ છેતરાય છે. વળી કપટ કરનાર થોડો સમય ફાવે, થોડો સમય લોકોને છેતરે, પણ અંતે તો તેનું પાપ ઉઘાડું પડ્યા વિના રહેતું જ નથી, કારણ કે અંતે તો truth will be out સત્ય વસ્તુ ઉઘાડી પડશે જ. જ્ઞાનાર્ણવકાર જણાવે છે કે:—

હાદ્યમાનમપિ પ્રાયઃ, કુકર્મ સ્ફુટતિ સ્વયમ્

કુકર્મ ઢાંકવાને ગમે તેવો પ્રયત્ન કરવામાં આવે, છતાં તે પોતાની મેળે પ્રકટ થાય છે. અને જ્યારે આમ થાય છે ત્યારે લોકોનો તેના પરથી વિશ્વાસ ઊઠી જાય છે. પછી ગમે તે સારાં કામો કરે, તો પણ લોકો તેનાં તે કાર્યો પર અવિશ્વાસ અને શંકાની નજરથી જુઓ છે.

વળી કપટ કરનારને અસત્યની પરંપરા કરવી પડે છે. પોતે અમુક કપટ કરેલ છે તે છુપાવવાને બીજા કપટોનો તેને આશ્રય લેવો પડે છે. વળી તે છુપાવવાને વધારે ભયંકર કપટનાં કામો કરવાં પડે છે. આ રીતે તેવી માયાજાળ એટલી બધી વધી પડે છે કે પોતે જ પોતે રચેલી જાળમાં ફસાય છે અને કપટ બહાર પડતાં વાર લાગતી નથી.

કપટ કરનાર નિરંતર ડરતો રહે છે. તેને જરા પણ શાંતિ મળતી નથી. ક્યારે પોતાનું કપટ બહાર પડશે તે ભય રહ્યા જ કરે છે અને તેથી જગતમાં ખોટી રીતે મેળવેલી માનપ્રતિષ્ઠાની વચમાં પણ તેનું હૃદય સળગતું હોય છે. સર્વ ધર્મની ક્રિયાઓમાં પણ ફળનો આધાર મનુષ્યના ભાવ ઉપર રાખેલ છે. જે મનુષ્ય લોકોને બતાવવાને, ધર્મી તરીકે ગણાવાને અને ધર્મના બહાના હેઠળ પોતાનાં કુકર્મ છુપાવવાને બહારથી ધર્મક્રિયાઓ કરે છે તે ક્રિયાઓમાં તેને ભાવ હોતો નથી તેથી તેને તેનું યોગ્ય ફળ મળતું નથી. આવા મનુષ્યો બકવૃત્તિવાળા કહેવાય છે.

बकवृत्तिं समालम्ब्य, वंचकैर्वंचितं जगत् ॥

બગલા જેવી વૃત્તિ રાખી આવા માયાવી પુરુષોએ

આખા જગતને ઠગ્યું છે. આખા જગતને છેતરવા જતાં તેમણે પોતાના આત્માને છેતર્યો છે અને પોતાનું જ અહિત કર્યું છે. આત્મા તો કદાપિ છેતરાય નહિ, એટલે આત્માનો પ્રકાશ આ મનુષ્યો પર પડતો નથી અને તેઓની અધો-ગતિ થાય છે, ત્યારે આપણને સમજાય છે કે માયાથી અહીં અપકીર્તિ થાય છે, સત્ય પારખવાની અને જાણવાની શક્તિ ખુટી થાય છે, આત્માનો પ્રકાશ મળતો નથી અને પરભવમાં પણ દુર્ગતિ થાય છે.

ત્યારે આ માયા દૂર કરવાને કરવું શું ?

માયા દૂર કરવાને ઉત્તમોત્તમ ઉપાય સરલતા અથવા ઋણુતા છે. ઋણુ મનુષ્ય ભૂલ કરે પણ પોતાનો સરલ સ્વભાવ હોવાથી બન્યું હોય તેવું કહી દે; તેથી બીજાઓ તેની ભૂલ સુધારે. ઋષભદેવસ્વામીના સમયના સાધુઓ જડબુદ્ધિના પણ ઋણુ હોવાથી પોતાની ભૂલો જોઈને તે સુધારી શકતા હતા. એક વાર કેટલાક સાધુઓ ગામ બહાર શૌચનિમિત્તે ગયા હતા. ત્યાંથી પાછાં ફરતાં વાર થઈ ત્યારે તેમના ગુરુએ પૂછ્યું કે “ આટલી બધી વાર કેમ થઈ ? ” તેમણે જવાબ આપ્યો. “ રસ્તામાં નટો ખેલ કરતા હતા તે જોવાને ઊભા રહ્યા હતા. ” ગુરુએ કહ્યું “ આપણને-સાધુઓને નટ જોવા કદાપિ નહિ ” તેમણે તે વાત સ્વીકારી લીધી. કેટલોક સમય વીત્યા પછી તેઓ મોડા ઉપાશ્રયે આવ્યા. કારણ પૂછતાં તેઓએ જણાવ્યું કે “ અમે નટી જોવા ઊભા રહ્યા હતા. ” ગુરુએ કહ્યું : “ નટ જોવાને મેં નિષેધ કર્યો હતો તો તેમાં નટી જોવાનો નિષેધ તો આવી જ ગયે,

કારણકે નટી વિશેષ રાગનું કારણ છે. ” તે સાધુઓમાં બુદ્ધિ ઓછી હતી તેથી બીજી વાર ભૂલ કરી, પણ સરલ પ્રકૃતિના હોવાથી સત્ય વાત નિવેદન કરી. આથી તેમની ભૂલો સુધારવાનો માર્ગ ગુરુને જડી આવ્યો, માટે માયાને દૂર કરવાને સૌથી સારો માર્ગ સરલ પ્રકૃતિ છે.

મુક્તેરવિપ્લુતશ્ચોક્તા, ગતિર્ઋજ્વી જિનેશ્વરૈઃ ॥

તત્ર માયાવિનાં સ્થાતું, ન સ્વપ્નેડપ્યસ્ય યોગ્યતા ॥

વીતરાગ સર્વજ્ઞ ભગવાને મુક્તિમાર્ગની ગતિ સરલ કહી છે, ત્યાં માયાવી જનોને સ્વપ્ને પણ રહેવાનું સ્થાન મળી શકે નહિ. જે જે મહાપુરુષો થઈ ગયા તે સર્વમાં આ ઋણુ પ્રકૃતિ હતી. જેવું તેમના મનનાં તેવું તેમના વચનમાં અને જેવું વચનમાં તેવું તેમના કાર્યમાં. અર્થાત્ તેમના મન, વચન અને કાર્યમાં એકરૂપતા હોય છે. ત્યાં બીલકુલ કપટ હોતું નથી, તેથી લોકો તેમના વચન પર વિશ્વાસ મૂકી શકે છે.

પ્રકરણ ૯ મું.

લોભવિરમણ.

લોભ એ ચોથો કષાય છે. આપણે ત્રણ કષાયનું વર્ણન કરી ગયા. લોભ સૌથી છેલ્લો મૂકવામાં આવ્યો છે, પણ ત્રણ કષાયો કરતાં તેનો પ્રભાવ અધિક છે. પ્રશ્નમરતિમાં તેના કર્તા ઉમાસ્વાતિ વાચક કહે છે કે—

ક્રોધાત્પ્રીતિવિનાશં, માનાદ્વિનયોપધાતમામોતિ ।

શાઘ્યાત્પ્રત્યયહાર્નિ, સર્વગુણવિનાશનં લોભાત્ ॥ ૧ ॥

ક્રોધથી પ્રીતિનો નાશ થાય છે, માનથી વિનયનો નાશ થાય છે, માયાથી-કપટથી વિશ્વાસનો ભંગ થાય છે; પણ લોભથી તો સર્વ ગુણોનો નાશ થાય છે. વળી તે લોભના સંબંધમાં કહે છે કે:-

સર્વવિનાશાશ્રયણિઃ, સર્વવ્યસનૈકરાજમાર્ગસ્ય ।

લોભસ્ય કો મુલગતઃ, ક્ષણમપિ દુઃસ્વાન્તરમુપેયાત્ ॥

સર્વ વિનાશના આશ્રયસ્થાનરૂપ અને સર્વ પ્રકારની આપત્તિના મુખ્ય માર્ગરૂપ એવા લોભને વશ થયેલો કયો મનુષ્ય એક ક્ષણ પણ સુખ પામી શકે?

લોભ એ અશુભ પ્રકૃતિનો સ્વભાવ છે. એ તૃષ્ણાનું 'ત્રીષ્ણુ' નામ છે. તે લોભથી મનુષ્ય વસ્તુઓને સંગ્રહવાને, તેમના પર પોતાની માલીકી સ્થાપવાને પ્રયત્ન કરે છે. મનુષ્યની તૃષ્ણાને હદ હોતી નથી, તેથી તે અનેક વસ્તુઓ મેળવવા છતાં પણ તૃપ્તિ પામતો નથી. આત્માનો પોતાનો સ્વભાવ તો નિષ્પરિગ્રહી છે. તે તો આપવામાં જ આનંદ માને છે પણ પ્રકૃતિને-જડ સ્વભાવને વશ થઈ આપણે અનેક વસ્તુઓ ઉપર આપણી માલીકી સ્થાપવાના પ્રયત્ન કરીએ છીએ. આપણા ઉપલોગમાં તો ઘણી થોડી વસ્તુઓ અને સાધનો આવે છે. આપણી પાસે ૧૦ પલંગ હોય તો પણ આપણે એક જ પલંગ પર સૂઈ શકીએ છીએ. આપણી પાસે પાંચ મોટરો હોય, પણ એક વખતે તો એક જ મોટર-

રમાં બેસવું પડે છે. આપણા અનેક સ્થળે બંગલાઓ હોય પણ એક વખતે એક જ બંગલાનો આપણે ઉપલોગ કરી શકીએ છીએ. ખાવા માટે ૫૦ પ્રકારની વાનીઓ તૈયાર હોય, પણ આપણે તો આપણા શરીરને માફક આવે અને આપણાથી પચાવી શકાય તેટલી જ વાનીઓ ખાઈ શકીએ છીએ; છતાં જીવની લોભવૃત્તિની કાંઈ મર્યાદા છે ? વસ્તુઓ મળતાં લોભની શાંતિ નહીં થતાં ઊલટો લોભ વધે છે. એ જ તેનું વિચિત્રપણું છે. અગ્નિમાં ઘી નાંખવાથી અગ્નિ શાંત નહિ થતાં વૃદ્ધિ પામે છે, તેવી જ રીતે આપણી કામનાની વસ્તુ પ્રાપ્ત થતાં તેવી જાતની વિશેષ વસ્તુઓ મેળવવા હૃદયમાં વૃત્તિ ઉદ્ભવે છે.

લોભના ગેરફાયદા ઘણા છે. મનુષ્ય લોભને ખાતર અસત્ય બોલે છે. ગમે તેવું જૂઠું બોલતાં તે જરા પણ અચકાતો નથી. જૂઠી સાક્ષી આપે છે, જૂઠા દસ્તાવેજો લખે છે. લોભી મનુષ્યમાંથી દયા તો દૂર જ લાગે છે.

સ્વામિગુરુબન્ધુવૃદ્ધાનબલાબાલાન્ જીર્ણદીનાદીન્ ।

વ્યાપાદ્ય વિગતશંકો લોભાર્તો વિત્તમાયત્તે ॥

લોભને વશ થયેલો પુરુષ પોતાના માલીક, ગુરુ, બન્ધુ, વૃદ્ધ, સ્ત્રી, બાળક તથા ક્ષીણ, દુર્બલ અને અનાથોને પણ શંકા રહિતપણે મારીને ધન ગ્રહણ કરે છે. “ It is the root of all evil ” લોભ સર્વ અનર્થોનું મૂળ છે. આથી મનુષ્યો ધાતકી અને નાદાન થાય છે. બીજાઓના વૈભવની ઈર્ષ્યા કરે છે, પોતાના હાથ નીચે મૂકાએલા નિરાધારોનું ધન

હરી લે છે, અને ગરીબો પર જીલમ પણ ગુજારે છે. મનુષ્ય લોભથી પોતાના પિતાની ઉમ્મર પૂછવા દોરાય છે. લોભથી આપણો ભાગીદાર ગીધ જેવો બને છે અને આપણો મિત્ર ચોર બને છે. કહ્યું કે—

अर्थमनर्थं भावय नित्यं, नास्ति ततः सुखलेशः सत्यम् ।
पुत्रादपि धनभाजां भीतिः, सर्वत्रैषा विहिता रीतिः ॥ ૧ ॥

ધનને નિરંતર અનર્થરૂપ માનો, તેથી સુખનો લેશ પણ સત્ય રીતે નથી; પૈસાદારને પુત્ર તરફથી પણ ભય રહ્યા કરે છે, આવી રીત સર્વત્ર ફેલાયેલ છે. ધનને ખાતર ભાઈઓ લડે છે, મિત્રો છૂટા પડે છે અને સંબંધીઓ વચ્ચે શત્રુતા પ્રગટે છે.

આપણે પાંચમા પાપસ્થાનકનો વિચાર કરતાં જોયું હતું કે ધનની જરૂર છે. ધન સાધન તરીકે યોગ્ય છે, પણ ધનને ખાતર જ જેઓ ધન એકઠું કરવા પ્રયત્ન કરે છે તેઓ ધનથી મળતું સુખ પણ ભોગવી શકતા નથી, તેઓમાં દાનવૃત્તિ હોતી નથી, તેમજ તેઓ પોતાને વાસ્તે પણ તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી શકતા નથી; કારણ કે તેઓ ધારે છે કે ધન વાપરવાથી ખૂટી જશે. આવા મનુષ્યોની સ્થિતિ બ્રમર જેવી થાય છે કે—

મહુ સંચય કરી મરી રહ્યો, બ્રમર કેવળ અજાણ;
ના દીકું ના ભોગવ્યું, નાહક ખોયા પ્રાણ.

માટે લોભવૃત્તિનો ત્યાગ કરવાને ઉદારતાનો-દાનનો પાઠ શીખવો જોઈએ.

દાનં મોગો નાશઃ, ત્રિતયો ગતયો ભવંતિ વિત્તસ્ય ।
યો ન દદાતિ ન શ્ચંકે, તસ્ય તૃતીયા ગતિર્ભવતિ ॥

ધનના ત્રણ માર્ગ છે—દાન, ભોગ અને નાશ. જે દાનમાં આપતો નથી અથવા જાતે તેનો ઉપભોગ કરતો નથી તેને વાસ્તે ત્રીજી ગતિ ખુલ્લી છે.

જે મનુષ્યને શાશ્વત અને ક્ષણિક વસ્તુઓ વચ્ચેનો વિવેક હોતો નથી તે પંચેન્દ્રિયની તૃપ્તિમાં પોતાનું સર્વ સામર્થ્ય વાપરે છે; અને તેથી જે દ્વારા તે ઇન્દ્રિયોના વિષયો ભોગવી શકે તે ગ્રહણ કરવાને લલચાય છે, અને તે ઇન્દ્રિયતૃપ્તિને અર્થે દુનિયાની વસ્તુઓ મેળવવાનું સાધન જે ધન તે મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે. પણ આપણને વિચાર તથા અનુભવથી જણાય છે કે ઇન્દ્રિયજન્ય સુખ શાશ્વત નથી, દુઃખથી ભરપૂર છે, માટે જે આપત્તિથી ભરપૂર હોય તે ખરી સંપત્તિ કહી શકાય જ નહિ. એક કવિએ કહ્યું છે કે—

જે સુખમાં ફિર દુઃખ વસે, સો સુખ નહિ દુઃખરૂપ;
જે ઉત્તાંગ ફિર ગીર પડે, સો ઉત્તાંગ નહિ ભવરૂપ.

ત્યારે શું ધન સુખનું સાધન છે? ધન એ સુખનું સાધન છે, પણ ધન એકલું જ સુખનું સાધન નથી. જે ધનવાન પુરુષો સૌથી વિદ્વાન અને સૌથી સફળ હોય તો તેમ માનવામાં કાંઈ પણ ખાધ નથી, પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી. મનુષ્યો પોતા ધનવાન થાય તે માટે કંગાલ સ્થિતિમાં રહે છે. તેઓ ધનને સાધન તરીકે નહિ ગણતાં સાધ્ય તરીકે ગણે છે. આ જ મોટી ભૂલ છે. આપણી

જરૂરિયાતો અને સગવડોને ખાતર જે ધન આવશ્યક હોય, તે સિવાયનું બાકીનું ધન નિરર્થક અને ઘણીવાર તો બોબરૂપ હોય છે. પણ જો મનુષ્ય બાકીના ધનનો પરોપકારાર્થે અથવા સત્કાર્યમાં ઉપયોગ કરે તો તેની સફળતા છે. મનુષ્ય ધનવાન થયો એટલે તેના ધનને લીધે તે આકૃતિવિદ્યા (Drawing) અથવા સંગીતશાસ્ત્રમાં નિપુણતા મેળવી શકે નહિ. ગરીબ મનુષ્યની માફક તેને તે વિદ્યા શીખવાને મહેનત કરવાની જરૂર છે. તેમજ ધનને લીધે જિતેન્દ્રિયપણું, ધૈર્ય આદિ સફળતા આવી જતા નથી. તેમજ ધનને લીધે ધન ઉપર વૈરાગ્ય આવી શકતો નથી, તેમજ પોતાના આત્માને પરિવ્રહની મર્યાદા કરતાં પણ શીખવી શકાતો નથી. જો મનુષ્યને તૃષા લાગી હોય તો જળ તેની તૃષા છીપાવે છે. જો મનુષ્યને ભૂખ લાગી હોય તો ખોરાક તેની ભૂખ મટાડે છે. જો મનુષ્યને ઠંડી લાગતી હોય તો ગરમ કોટ પહેરવાથી અથવા અગ્નિ પાસે બેસવાથી તે ઠંડી દૂર ભાગે છે અને તે મનુષ્યને શાંતિ થાય છે. પણ જો જરૂર કરતાં વધારે ખાય તો અજીર્ણ થાય છે, જરૂર કરતાં વધારે પાણી પીવાથી પેટ અકળાય છે અને જરૂર કરતાં વધારે વસ્ત્ર પહેરવાથી તાપ વિશેષ લાગે છે. કુદરતી તંગી પૂરી પડી એટલે કુદરત સંતોષ પામે છે. તેની તંગી કરતાં વધારે વસ્તુઓ તેને ભારરૂપ જણાય છે તેમજ નુકશાનકારક નીવડે છે, પણ ધનમાં તેમ નથી. તે બાબતમાં તો ધન મળતાં વિશેષ ધનની સ્પૃહા પ્રકટે છે અને આ લોભનો કોઈ દિવસ અંત આવતો જ નથી.

સમયના વહેવા સાથે લોકોની મોજશોખની વૃત્તિઓ વધારે પ્રબળ થતી જાય છે અને જે ચીજો જરૂરની છે તે રહેજમાં મળી શકે તેવી હોય છે, પણ આપણે લોકમાં વાહવાહ કહેવરાવવા માગીએ છીએ, લોકોમાં બાહ્ય આડંબરથી માનપ્રતિષ્ઠા પામવા ધારીએ છીએ; અને તેથી ઘણી ચીજો જે પ્રથમ મોજશોખની ચીજો ગણાતી હતી તે હાલમાં જરૂરની થઈ પડી છે. આપણી જરૂરિયાતો જેમ વધારીએ તેમ વધે છે. જો આપણે ઇટલીના તેમજ પારીસના સુશોભિત લબ્ય મકાનોની જેવી કારીગરીવાળા બંગલાઓ બંધાવવા માગીએ, અથવા હીરા રતનના આભૂષણ પહેરવા માગીએ, અથવા અરબસ્તાનના ઘોડાની લાંડનથી મંગાવેલી ફેટીનમાં બેસવા ધારીએ, અથવા સુગંધીદાર તેલ સાબુ વગેરે વાપરવા ચાહીએ તો આ બધી વસ્તુઓને આપણે જરૂરિયાતના પેટાવિભાગમાં લાવી શકીએ; પણ આ બધી ખરી જરૂરિયાતો નથી. શુદ્ધ સાત્ત્વિક ખોરાક, સ્વચ્છ જળ, સારાં ધોયેલાં વસ્ત્ર અને ટાઢ તડકાથી આપણા બચાવ કરે તેવું ઘર—આ ચીજો સાધારણ રીતે જરૂરની ગણાય, કારણ કે શરીરનું રક્ષણ કરવામાં તે ચીજોની ઉપયોગિતા છે અને શરીર તે ધર્મ સાધનોમાં મુખ્ય સાધન છે, માટે શરીરના રક્ષણ અર્થે જે ચીજો જરૂરની છે તે સિવાયની બીજી વધારાની કહીએ તો તે અયોગ્ય નથી.

જો મનુષ્યને જળની જેટલી તૃષ્ણ હોય તે કરતાં વધારે પીએ, અથવા ભૂખ કરતાં વધારે ખોરાક ખાય તો તેને ઓકવું પડે છે, અને તેમાં કેવળ વધારાનો ભાગ—હૃદ ઉપરાંત

ખાધેલો ભાગ-જ બહાર નીકળી જતો નથી, પણ જે ખોરાક શરીરના પોષણ અર્થે જરૂરનો હોય તે પણ નીકળી જાય છે. તેમ મધ્યમસર રીતે જે વસ્તુઓ ઉપયોગી ગણાય તેના કરતાં વધારે મેળવવાની તૃષ્ણામાં જે કોઈ તણાય છે તે મનુષ્ય જે ચીજો તેને સુખમાં રાખવાને તથા તેની સ્વાભાવિક તંગીઓને પાર પાડવામાં કામ લાગી હોય તે ચીજો પણ ખોઈ બેસે છે, માટે અતિલોભ તે પાપનું મૂળ છે તે આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.

લોભનો ત્યાગ કરવાને નીચે પ્રમાણે વિચાર કરવો. બહારની વસ્તુઓ ધન વૈભવ આપણી સાથે આવવાના નથી. તે ઘણું તો આખી જિંદગી પર્યંત રહે, પણ તે આપણી સાથે કદાપિ સર્વદા રહેશે જ નહીં. આપણે આત્મા છીએ અને આ બહારનાં સાધનો ખરી રીતે આપણાં નથી. આપણે તેની ઉપર માલીકી ધરાવી દુઃખી થઈએ છીએ, પણ જે ટ્રસ્ટી-ભાવ રાખીએ તો ધન કોઈ રીતે દુઃખનું કારણ થાય નહિ. લાખો રૂપીઆની વચમાં મનુષ્ય નિર્લોભભાવ રાખી શકે. આપણી સાથે સ્થાયી રહેનાર આપણાં જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર છે; અથવા સદ્, ચિદ્ અને આનંદ છે. આપણે ખીલ-વેલી શક્તિઓ, મેળવેલું જ્ઞાન અને પ્રકટ કરેલો આનંદ સ્વભાવ-પ્રેમ આપણી સાથે રહે છે. જે મનુષ્યને આ આત્માની સાથે સ્થાયી રહેનાર સદ્ગુણો મેળવવા પ્રત્યે રુચિ થાય તો વસુ અને વૈભવ પ્રત્યેનો તેનો મમત્વભાવ ઓછો થવા સંભવ છે; માટે લોભના અનેક અનર્થો વિચારી તેનો ત્યાગ કરવાને કાં તો સંતોષવૃત્તિ ધારણ કરો અને જે

સંતોષવૃત્તિ ન રાખી શકતા હો તો જે કાંઈ ધન વધારાનું લાગે તેનો પરોપકારાર્થે સહુપયોગ કરો, કારણ કે પરોપકાર કરવા જતાં ધન પ્રત્યેની આસક્તિ ઓછી થવા લાગશે માટે પરોપકાર અથવા સંતોષ ખીલવો. આ સંબંધમાં કવિ શેક્સપીઅર લખે છે કે—

My crown is in my heart, not on my head
Not decked with diamonds and Indian stones
Nor to be seen, my crown is called content
A crown it is that seldom kings enjoy.

મારો મુગટ મારા મસ્તક ઉપર નહિ પણ મારા હૃદયમાં છે. તે હીરાથી કે પુખરાજથી જડેલો નથી. તે કોઈથી દેખી શકાતો નથી. તે મુગટનું નામ સંતોષ છે. મારો મુગટ રાજાઓના ઉપલોગમાં લાગ્યેજ આવે છે.

મનુષ્ય પોતાના આત્માના ગુણો ખીલવવાના સંબંધમાં ભલે અસંતોષ રાખે, પણ બાહ્ય સમૃદ્ધિના સંબંધમાં તો અમુક સ્થિતિએ—હદે સંતોષ રાખે, પરિચ્છિન્નું પરિમાણ કરે તો જ શાંતિ અનુભવી શકે; માટે આત્મશાંતિના ઇચ્છક જનોએ પોતાના પરિચ્છિન્નું પરિમાણ કરીને લોભવૃત્તિ પર જય મેળવવો.

પ્રકરણ ૧૦ મું

રાગવિરમાણુ

દશમું પાપસ્થાનક રાગ છે. રાગ અને દ્વેષ એ વસ્તુતઃ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાયોનાં એ સ્વરૂપો છે. દ્વેષ એ ક્રોધ અને માનનો સૂચક છે અને રાગમાં માયા અને લોભનો સમાવેશ થાય છે, એટલે રાગ દ્વેષનું સ્વરૂપ આ ચાર કષાયોમાં મોટે ભાગે આવી જાય છે; પણ જ્યારે અત્રે આ બે પાપસ્થાનકોને જુદાં ગણવામાં આવ્યા છે તો તેનું વર્ણન કરવાની જરૂર છે.

રાગની બ્યાખ્યા—રાગ એટલે કોઈપણ વસ્તુ અથવા મનુષ્ય પ્રત્યે મારાપણાને લીધે જે આસક્તિ થાય તે રાગ. રાગને બંધનકર્તા ગણવામાં આવ્યો છે, કારણ કે તે વૃત્તિ જ્યારે પ્રબળ હોય છે ત્યારે મનુષ્ય નહિ કરવા યોગ્ય કામો કરે છે, નહિ બોલવા યોગ્ય વચનો બોધે છે, અને રાગની વસ્તુને ખાતર પોતાના બધા નિશ્ચયો અને સદ્નિર્ણયોનો ભોગ આપે છે. રાગી મનુષ્યને આંધળો ગણવામાં આવે છે. કહ્યું છે કે:—

રાગાંઘા નૈવ પश्यन्ति—રાગથી આંધ થયેલા પુરુષો વસ્તુસ્થિતિને જાણી શકતા નથી.

આપણે શાસ્ત્રોમાં વારંવાર સાંભળીએ છીએ કે કર્ણ-ન્દ્રિયની તૃપ્તિ ખાતર મૃગ, ચક્ષુરિન્દ્રિયના વિષયની તૃપ્તિ ખાતર પતંગિયું, રસનેન્દ્રિયના વિષયના ભોગ માટે મીન

(માછલું), ઘ્રાણેન્દ્રિય ખાતર જામર અને સ્પર્શેન્દ્રિયના ઉપ-લોગ ખાતર હાથી મરણને શરણ થાય છે. તે તે જીવો તે તે વિષય પાછળ અંધ બન્યા હોય છે, તેમની વિવેકશક્તિ ખુટી થઈ જાય છે, અને તેઓ તે વસ્તુઓ પ્રત્યેના રાગથી દોરાઈ મરણ પામે છે. એકેક ઇન્દ્રિય પાછળ રાગ રાખવાથી પ્રાણીઓની આ સ્થિતિ થાય, તો જે જીવો પાંચે ઇન્દ્રિયો પાછળ અંધ બન્યા હોય તેમની કેવી શોચનીય સ્થિતિ થાય, તે વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે.

વસ્તુઓ ઉપરનો રાગ મનુષ્યને તે વખત તો સુખ આપનારો લાગે છે. પણ તે વસ્તુ પ્રાપ્ત થતાં તેમાંથી મોહ-કતા ચાલી જાય છે, તેમ છતાં ઘણા જીવો તો તે સમજી શકતા પણ નથી અને તે તે વસ્તુ પ્રત્યેના રાગમાં વિશેષ તણાતા જણાય છે; પરંતુ વસ્તુઓ સદાકાળ ટકતી નથી તેમજ જે મનુષ્યો ઉપર આપણને રાગ હોય છે તે પણ સદા ટકતા નથી. કાં તો તે ચાલ્યા જાય છે અથવા તો તેમને છોડી આપણે ચાલ્યા જવું પડે છે. તે સમયે વિયોગનું દુઃખ ઘણું લાગે છે. જેટલા પ્રમાણમાં અમુક વસ્તુ અથવા મનુષ્ય પ્રત્યે આપણે વિશેષ રાગ, તેટલા પ્રમાણમાં તે વસ્તુના અથવા મનુષ્યના અભાવે અથવા વિયોગે વિશેષ દુઃખ થવા સંભવ છે. સ્વામી રામતીર્થના કહેવા પ્રમાણે “ જેટલા રાગના ખીલા હૃદયમાં ઊંડા ઉતર્યા હશે તેટલા જ તે કાઢતી વખતે વિશેષ દુઃખના કારણભૂત થશે.” આ હેતુથી જ શાસ્ત્ર-કારોએ રાગનો ત્યાગ કરવાનું કહ્યું છે. તીર્થંકરોનું એક નામ “ વીતરાગ ” એટલે “ ગયો છે રાગ જેનો ” એવું આખ્યું છે.

રાગ મમત્વલાવથી ઉદ્ભવે છે. હું અને મારું એ રાગની ઉત્પત્તિનાં મુખ્ય કારણો છે. જ્યાં મમત્વલાવ ચાલ્યો જાય છે ત્યાં રાગ પણ જતો રહે છે અને તે વસ્તુનો નાશ થાય તો પણ વિશેષ દુઃખ થતું નથી. આ ઉપર આપણે એક દૃષ્ટાંત વિચારીશું.

જ્યારે રેદ્ધવેદ્રેનનો મુંબઈ ઇલાકામાં આરંભ થયો ત્યારે દ્રેઈન અમદાવાદથી મુંબઈ સુધી જતી ન હતી. એક દ્રેઈન મુંબઈ અને સુરત વચ્ચે દોડે, અને બીજી દ્રેઈન અમદાવાદ અને સુરત વચ્ચે દોડતી હતી. અમદાવાદનો એક માણસ વ્યાપાર કરવા નિમિત્તે મુંબાઈ આવ્યો. તે બે વર્ષના એક પુત્રને મૂકીને આવ્યો હતો. તે વાતને બાર વર્ષ વીતી ગયાં. તે પુત્ર ૧૪ વર્ષનો થયો. તે મનુષ્યની સ્ત્રીએ તેને લખી જણાવ્યું કે ‘હવે પુત્ર ૧૪ વર્ષનો થયો છે, તેનો વિવાહ કરવો જોઈએ, માટે તમે અમદાવાદ આવજો.’ તેણે લખ્યું કે—હું આવું છું. આમ પત્રવ્યવહાર ચાલ્યા જ કરે. સ્ત્રી તેને તેડાવવા માટે લખે. તે લખે હું આવું છું. પણ વ્યાપારની ધમાલ છોડી અમદાવાદ જાય નહિ. છેવટે સ્ત્રીએ લખ્યું કે—જો તમે નહિ આવો તો આપણા પુત્રને તેડવા મોકલીશ. તેનો પણ “હું આવવાનો છું” એટલો જ જવાબ મળ્યો. છેવટે સ્ત્રી ચીડાઈ અને તેણે પોતાના પુત્રને મુંબઈ મોકલ્યો, તે પુરુષ પણ પોતાની સ્ત્રીના ઘણા પત્રોથી પ્રેરાઈ અમદાવાદ જવા ઉપજ્યો. બન્ને એક જ દિવસે નીકળ્યા. બન્ને રાત્રે સુરત આવી પહોંચ્યા. પિતા કે પુત્ર એક બીજાને ઓળખતા ન હતા. બન્ને એક જ ધર્મશાળામાં ઉતર્યા.

રાત્રે પુત્રના પેટમાં ચૂંક આવી. કેટલાક દયાળુ ઉતાડ્યોને આ રડતા અને ચીસો પાડતા છોકરાની દયા આવી અને તેમણે તેની સારવાર કરવા માંડી. કોઈકે તેના બાપને ઉઠાડવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે કહે કે “ મને જંપવા દો, એવા તો કેટલાય માંદા પડશે. તેમાં આપણે શું કરીએ ? ” બીજે દિવસે સવારમાં તે છોકરો મરણ પામ્યો. બધા ઉતાડ્યો એકત્ર થયા અને તેનું પોટલું તપાસ્યું. તેમાંથી કેટલાક પત્રો નીકળ્યા. તે ઉપરથી તે મનુષ્યનો જ છોકરો હતો, એમ ઠર્યું. હવે તેને ભારે દુઃખ થયું. અત્યાર સુધી તેણે તે યુવક ઉપર મારાપણાનું આરોપણ કર્યું ન હતું, પણ હવે તે મારો પુત્ર છે અને મારો પુત્ર મરણ પામ્યો એ વિચારથી તેને અત્યંત દુઃખ થયું. આ રીતે મમત્વથી રાગ થાય છે અને રાગની વસ્તુ જતાં મનુષ્યને દુઃખ થાય છે.

રાગ મનુષ્યો પ્રત્યે તેમજ વસ્તુઓ પ્રત્યે પ્રકટે છે. રાગ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે દુઃખનું કારણ છે અને તેનાથી બંધન થાય છે, પણ રાગ અને પ્રેમનો ભેદ આપણે જાણવો જોઈએ, કારણ કે આ બે ભિન્ન ભિન્ન તત્ત્વો છે અને તેમનાં ફળ પણ જુદાં જ આવે છે. રાગની અને પ્રેમની વ્યાખ્યા આપણે યથાર્થ સમજવી જોઈએ.

પ્રથમ જણાવ્યા પ્રમાણે મારાપણાને લીધે કોઈપણ વસ્તુ અથવા મનુષ્ય પ્રત્યે જે આસક્તિ થાય તે રાગ, પણ આ એક જીવ છે, અને તે મારા સંબંધમાં આવ્યો છે, તો મારે તેનું કલ્યાણ કરવું જોઈએ, એવી ભાવનાથી જો કોઈ પણ મનુષ્ય પોતાની સ્ત્રી, પુત્ર અથવા સ્વજનો પ્રત્યે

લાગણી રાખે તો તે લાગણી તે પ્રેમ છે. આ પ્રેમ કોઈ પણ રીતે બંધનકારક નથી. જેટલા મહાન આત્માઓ થઈ ગયા તે સર્વમાં આવેા પ્રેમ હતો. તેમને જેટલા સ્વજનો બહાલા હતા તેટલા જ ખીજા જીવો બહાલા હતા, કારણ કે તેમનો પ્રેમ આત્માને લઈને ઉદ્દેશ્યો હતો. પ્રેમને લઈને જ મહાન્ જીવાત્માઓ ખીજાનું કલ્યાણ કરવા પ્રેરાય છે. જે ભાવનાથી જ શ્રી મહાવીરપ્રભુએ વિચાર્યું હતું કે “ સર્વ જીવ કરું શાસનરસી; એસી ભાવ દયા મન ઉલસી. ” માટે વસ્તુઓ તથા મનુષ્યની ઉપાધિઓ-શરીરો પ્રત્યેનો રાગ દૂર કરવા જતાં તેમના આત્મા પ્રત્યેની સ્વાભાવિક લાગણી-પ્રેમનો ત્યાગ ન થાય, તે સંબંધમાં મનુષ્યે બહુ જ કાળજી રાખવી જોઈએ.. ઘણા મનુષ્યો રાગનો ત્યાગ કરવા જતાં સર્વ મનુષ્યો પ્રત્યેના પ્રેમનો પણ ત્યાગ કરે છે અને તેમનાં હૃદય નિષ્કુર અને લાગણી રહિત બની જાય છે. પ્રેમ વગરનું જીવન એ તો જીવન નહિ, પણ જીવતું મરણ છે. જીવો પ્રેમથી જ આગળ વધે છે. જિનેશ્વરોએ જે ચાર ભાવનાઓ જીવાત્માના વિકાસ માટે બતાવી છે, તેમાંની પ્રથમ ત્રણ ભાવના પણ પ્રેમની જ સૂચક છે, પ્રેમ પર જ રચાયેલી છે. તે ભાવનાઓનાં નામ પ્રમોદ, મૈત્રી અને કારુણ્ય છે. આપણા કરતાં વિકાસમાં જે આગળ વધેલા જીવો છે, જેઓ જ્ઞાનમાં, ગુણમાં, શક્તિમાં આપણા કરતાં ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચ્યા હોય છે તેવા જીવો પ્રત્યે જે પ્રેમ દર્શાવેા તે પ્રમોદભાવ. જ્ઞાન, ગુણ, શક્તિ વગેરેમાં આપણી સમાનકોટિના જીવો પ્રત્યેનો જે પ્રેમ તે મૈત્રી કહેવાય છે, અને આપણા કરતાં જે લોકો આવી બાબતમાં

નીચલી પાયરી પર હોય છે તેમના તરફ આપણો પ્રેમ કારુણ્ય અથવા દયાનું રૂપ લે છે. વળી ખીજી રીતે વિચારીએ તો પ્રેમ અથવા પ્રશસ્ય રાગ એ જીવાત્માના વિકાસને વાસ્તે ઘણું અગત્યનું સાધન છે. જેનામાં વીરપૂજા નથી, જે ખીજાની મહત્તા જોઈ આનંદ પામતો નથી, જે હલકી ભાવનાઓ અને વિચારોમાં જ રમ્યા કરે છે તે જીવ કદાપિ આગળ વધી શકે નહિ, માટે રાગનો ત્યાગ કરતાં ભૂલથી પ્રેમનો ત્યાગ ન થાય તેની ખાસ સંભાળ રાખવી. ઘણા પુરુષો રાગનો નાશ કરવા જતાં પ્રેમનો નાશ કરી ઉચ્ચ થવાને બદલે અધમ બને છે. સામાન્ય મનુષ્ય કરતાં વધારે ઉચ્ચ પદ મેળવવા જતાં વધારે નિર્દય અને નિષ્કુર બને છે. જેટલા મહાપુરુષો થઈ ગયા છે તે સર્વે દયાના સાગર અથવા પ્રેમની મૂર્તિ હતા અને પ્રેમ-કરુણાવડે જ તેઓ નિર્વાણ જેવા ઉચ્ચપદે પહોંચ્યા હતા.

રાગનું પણ કુદરતમાં સ્થાન છે. અમુક હદે તે આપણને દુઃખજનક થાય છે. મનુષ્યો ધન, કીર્તિ, સત્તા વગેરેના રાગથી તે મેળવવા મથે છે, અને મેળવવા જતાં અનેક શક્તિઓ ખીલવે છે. તે વસ્તુઓ મળતાં તેના પ્રત્યેનો મોહ જીડી જાય છે, તે વસ્તુઓ મળ્યા પહેલાં જેટલી મોહક લાગતી હતી તેટલી હવે લાગતી નથી, તેથી તેને વૈરાગ્ય પ્રગટે છે આ ખરો વૈરાગ્ય છે. વસ્તુઓ અથવા બનાવોનું અસારપણું સમજીને જ્ઞાનપૂર્વક થયેલો વૈરાગ્ય લાંબો કાળ ટકી શકે છે. વળી તે રાગવાળી વસ્તુઓની પાછળ જતાં જે ખંત, ઉત્સાહ, શક્તિ, અનુભવ મેળવ્યાં હોય છે

તે તેને તેના આત્માના વિકાસમાં મદદગાર થાય છે અને વસ્તુઓનું અસારપણું જાણેલું હોવાથી વસ્તુઓના સહલાવે તેમજ વિયોગે તે મનની સમતોલવૃત્તિ જાળવી રાખે છે; કારણ કે હવે તે વસ્તુઓની ખરી કિંમત આંકતાં શીખ્યો છે. પણ જેઓ કાચા વૈરાગી છે, જેઓ રાગને અનુલબ્ધા વિના વૈરાગ્ય ગ્રહણ કરે છે, તેને પતિત થવાનો ઘણો સંભવ રહે છે, અને એવા ઘણા દાખલા આપણને મળી આવે છે; માટે વસ્તુઓની ખરી કિંમત સમજવી જોઈએ. જગતના જેટલા પદાર્થો છે તેમાં ત્રણ અવગુણ છે. તેઓ ક્ષણિક સુખ આપનાર છે, તે સુખદુઃખગર્ભિત છે અને વળી તે મજ્યા પછી પાછી બીજા સુખની આકાંક્ષા રહ્યા કરે છે; માટે અનંતકાળ સુખ આપી શકે તેવા પદાર્થ જો જગતમાં હોય તો પછી કયો એવો જીવ ક્ષણિક સુખ આપવાવાળા પદાર્થમાં લુપ્ત રહે ? મનુષ્યને પોતાની પાસે રહેલી આત્મિક દોલતનો ખ્યાલ નથી, તેથી જ તે બાહ્ય વસ્તુઓમાં સુખ શોધવા મથે છે, પણ અંતે તે થાકે છે. કસ્તૂરીઓ મૃગ પોતાની નાભિમાં કસ્તૂરી હોવા છતાં, તેની સુગંધ આવતાં આખા જંગલમાં તે સુવાસ મેળવવા મથે છે, પણ અંતે થાકે છે ત્યારે પોતાની નાભિ તરફ દૃષ્ટિ કરે છે. તેમ જીવનો પોતાનો સ્વભાવ આનંદ છે. તેને ખબર નથી કે આનંદ મારા પોતાનામાં છે, તેથી તે બહાર શોધવા કરે છે. જુદી જુદી વસ્તુઓમાં અને મનુષ્યોમાં તે શોધે છે. તેના પોતાનામાં તે રહેલો હોવાથી તેને બહારથી તે આનંદની કાંઈક ઝાંખી થાય છે, પણ તેને પૂર્ણ આનંદ

મળતો નથી. પછી તે અંતર્મુખ થાય છે. બાહ્ય વસ્તુઓ ઉપર પોતાના સુખનો આધાર રાખતો બંધ થાય છે ત્યારે તેના પોતાનામાં રહેલા આનંદનો તેને અનુભવ થવા લાગે છે. પછી તેને બાહ્ય વસ્તુઓ પ્રત્યે રાગ આવતો નથી. વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવાથી તે વસ્તુઓ પ્રત્યે વૈરાગ્ય જન્મે છે એ વાત સાચી છે, પણ તે વસ્તુઓ પ્રત્યેના રાગનો રસ ચાહ્યો જતો નથી. તે તો જ્યારે આત્માની ઝાંખી થાય ત્યારે જ ચાહ્યો જાય, કારણ કે ઉચ્ચ બાબતનો ખરો અનુભવ થયા વિના હલકી વસ્તુઓ પ્રત્યેની રુચિ સર્વથા જતી નથી. છતાં વૈરાગ્યનું કુદરતમાં સ્થાન છે, કારણ કે વૈરાગ્ય એ ઉપશમનું કારણ છે અને લાંબા સમય સુધી જો ઉપશમ સ્થાયી રહે તો તે ક્ષયનું પણ કારણ બને છે માટે બાહ્ય ત્યાગ પણ અમુક અપેક્ષાએ ઈષ્ટ છે. છેવટ તો ઉચ્ચ વસ્તુ-આત્મા ઉપર મન સ્થિર થતાં વૈરાગ્ય પ્રકટશે, ત્યારે વસ્તુઓના અભાવે તેમજ સહભાવે સમાન સ્થિતિ રહી શકશે. આ ભેદ જો સમજવામાં આવે તો રાગી અને ત્યાગી વચ્ચેના ઝઘડાઓનો અંત આવે.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

દ્વેષવિરમણ.

અગિયારમું પાપસ્થાનક દ્વેષ છે અને દ્વેષમાં ક્રોધ અને માનનો સમાવેશ થાય છે, જ્યાં ક્રોધ કે માન હોય ત્યાં દ્વેષ પ્રગટે છે.

દ્વેષની વ્યાખ્યા શ્રીમદ્ આનંદધનજી આપે છે કે “દ્વેષ અરોચક ભાવ.” જ્યાં અરુચિ થઈ ત્યાં દ્વેષનું બીજ રોપાય છે, અને તે બીજને બહેમ, શંકા, પરસ્પર ગેરસમજણ વગેરે સાધનો મળતાં તે બીજ વૃક્ષરૂપે પરિણમે છે. દ્વેષનું મુખ્ય કારણ જીવો તો રાગ છે. આપણને અમુક વસ્તુ અથવા બાબત પર રાગ અથવા રુચિ હોય, હવે તેની પ્રાપ્તિમાં જે કોઈ અંતરાયભૂત થાય તેના પર સ્વાભાવિક રીતે દ્વેષ પ્રકટે છે. રાગાત્ દ્વેષોઽપિ જાયતે । રાગથી દ્વેષ પ્રકટે છે. આનો અર્થ એવો નથી કે જેના પર રાગ હોય તેના જ પર દ્વેષ થાય છે, પણ રાગની વસ્તુ અથવા મનુષ્યમાં જે કોઈ અંતરાયભૂત થાય તેના પ્રત્યે દ્વેષ પ્રકટે છે.

રાગ અને દ્વેષના સંબંધમાં એક મોટો ભેદ એ છે કે રાગ મનુષ્યો તેમજ વસ્તુઓ પ્રત્યે થાય છે, અને દ્વેષ કેવળ મનુષ્યો પ્રત્યે થાય છે. જે જીવને વસ્તુઓ પ્રત્યે દ્વેષ થાય તે તો બહુ જ પામર જીવ સમજવો. કોઈ મનુષ્ય ચાલતાં યાંત્રણ સાથે અથડાય અને તેનું માથું ફૂટાય તો તેમાં દ્વેષ

તેનો પોતાનો છે, છતાં જો તેવો મનુષ્ય થાંભલા પર દ્રેષ કરે તો તેની આ અજ્ઞાનતા વાસ્તે આપણા હૃદયમાં દયા જ આવે.

આ દ્રેષનું મૂળ અજ્ઞાન છે. જે વસ્તુઓ ખરી રીતે આત્માની નથી તેને આપણી માનીએ છીએ, અને પછી તે વસ્તુઓનો કોઈ નાશ કરે, અથવા તે વસ્તુઓ કોઈ આપણી પાસેથી લઈ લે ત્યારે તો તેના પર ક્રોધ પ્રકટે છે. દ્રેષ પ્રકટવાનાં બીજાં કારણો ક્રોધ કે અભિમાન છે. મનુષ્યને જ્યારે ક્રોધ વ્યાપે છે ત્યારે તે દ્રેષરૂપે પ્રકટ થાય છે. હું બીજા કરતાં મોટો છું, હું જ્ઞાની છું, તપસ્વી છું, ધનવાન છું, એવો કોઈ પણ અભિમાનનો વિચાર આવતાં તે મનુષ્ય બીજાઓને હલકા ગણે છે, બીજાઓ પ્રતિ તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જુએ છે અને આ તિરસ્કાર વૃદ્ધિ પામતાં દ્રેષનું રૂપ લે છે.

આ દ્રેષમાંથી અનેક અશુભ પરિણામ આવે છે. દ્રેષ પ્રથમ વિચારમાં પ્રકટે છે, પછી અસહ્ય, તિરસ્કારભર્યા વચનો કે મહેણાં રૂપે પ્રકટે છે અને તેથી ન અટકે તો કલહ-કંકાસ અને છેવટે યુદ્ધરૂપે પ્રકટે છે.

જ્યાં કોઈ પણ મનુષ્ય ઉપર આપણને દ્રેષ પ્રકટે ત્યાં તેની સારી બાબતો જોવાને આપણે અસમર્થ બનીએ છીએ. તેની કાળી બાબતો જ નજરે પડે છે, કોઈ તેના ગુણનું વર્ણન કરે તો આપણાથી તે સહન થતું નથી, અને કોઈ તેના છતાં કે અછતાં દોષનું વર્ણન કરે તો આપણે તે તરત માની લઈએ છીએ.

દ્રેષ પ્રથમ નાની બાબતમાંથી જન્મે છે. પહેલાં બે મનુષ્યો વચ્ચે સહેજ અણબનાવ થાય છે, પણ સમય જતાં

તે વૃદ્ધિ પામ્યાં કરે છે, અને પછી તેને કાઢી નાખવાનું કામ ઘણું કઠણ થઈ પડે છે.

દ્રેષથી મનુષ્ય સામાનું ખૂરું ઇચ્છ્યા કરે છે. સામે મનુષ્ય દુઃખ પામે, માંદો પડે, અનેક રીતે હેરાન થાય તેવી વૃત્તિ દ્રેષથી જન્મે છે. આ વૃત્તિ જો લાંબો સમય રહે, તો અતિ તીવ્ર કર્મબંધ થાય છે અને તેથી વિકાસ મંદ પડી જાય છે. વળી લાંબા સમય સુધી કરેલા વિચારોનું બળ એટલું વધી પડે છે કે દ્રેષના વિચારવાળો બીજાને હેરાન કરવા પણ ચૂકતો નથી અને લાગ આવે તેને નુકસાન પણ કરે છે.

વળી દ્રેષથી મનુષ્ય જેના ઉપર દ્રેષ કરતો હોય તેના ચારિત્ર ઉપર અનેક આક્ષેપો મૂકે છે. સામાના ચારિત્રને એવું તો કાળું ચિતરે છે કે બીજા મનુષ્યો પણ કાંઈક તો સત્ય હશે, એમ માનવાને દોરાય છે. જે મનુષ્ય બીજાઓ ઉપર દ્રેષ રાખે છે તેના મનની અસર શરીર પર થવા લાગે છે. દ્રેષ અથવા ક્રોધથી શરીરનું લોહી ઝેરી બને છે, અને તે મનુષ્યના શરીર પર નૂર આવતું નથી.

જ્યારે કોઈ ઉપર આપણને પ્રેમ થાય છે ત્યારે આપણામાં “વધારો” થયો એવું લાગે છે. આપણે સામાની હુકથી આગળ વધતા હોઈએ એમ જણાય છે, પણ જ્યાં કોઈ ઉપર દ્રેષ થયો ત્યાં સંકુચિતતા જન્મે છે. સામા મનુષ્યને જોતાં આપણો આત્મા અંદર બુસતો હોય, પાછો હઠતો હોય એમ લાગે છે. આપણને “ઓછાપણા”નું ભાન થાય છે. આપણામાંથી કાંઈ જતું રહ્યું હોય એવું લાગે છે.

જો દ્રેષમાં ઉપર જણાવેલા દોષો હોય તો તે દૂર કરવાને આપણે શું કરવું? દ્રેષનો ત્યાગ કરવાના ઉપાય શા? કોઈ પણ વૃત્તિ એક ક્રટકે દૂર થઈ શકે નહિ, પણ યોગ્ય વિચારો દ્વારા આપણે તેનો ત્યાગ કરી શકીએ. દ્રેષનો ત્યાગ કરવાનો પ્રથમ માર્ગ એ છે કે-જેના ઉપર દ્રેષ પ્રકટતો હોય તે વ્યક્તિના એકાદ ગુણનો વિચાર કરો. તેના તે ગુણને સારુ તેના પર પ્રેમ રાખો. પ્રેમ અને દ્રેષ સાથે રહી શકે નહિ, માટે તમારો તેના ગુણ પ્રત્યેનો પ્રેમ પ્રકટતાં દ્રેષ ઓછો થવા માંડશે અને ધીમે ધીમે સર્વથા નાશ પામશે. ઘણી વાર બે મિત્રો, બે ભાઈઓ, બે સ્વજનો લડે છે ત્યારે દ્રેષ બહુ જ ઉગ્ર રૂપમાં જન્મે છે. તો તે સમયે દ્રેષનો નાશ કરવા ઇચ્છનારે તે મનુષ્યે પ્રથમ કરેલા કોઈ ઉપકારનું સ્મરણ કરવું. જો તેણે કરેલા ઉપકારનું સ્મરણ થશે તો તેના પ્રત્યેનો અણગમો ઓછો થશે. મનુષ્યને જ્યારે કોઈ નુકસાન કરે છે, અથવા અમુક મનુષ્યે નુકસાન કર્યું એમ લાગે છે ત્યારે તે મનુષ્યના પ્રથમના બધા ઉપકારો ભૂલી જઈ, તે અપકારનો જ વિચાર કરે છે અને પરિણામે દ્રેષ જન્મે છે. પણ જો તે સમયે ભૂતકાળમાં તે મનુષ્યે કરેલા ઉપકારોનું જરા સ્મરણ પણ સ્મરણ કરે તો તેના દ્રેષનો વેગ ઘણો ઓછો થઈ જાય છે.

આ ઉપર એક દૃષ્ટાંત નીચે પ્રમાણે છે.

એક વખત પરદુઃખલંબન વિક્રમરાજ જંગલમાં ગયો અને ભૂલો પડ્યો. ત્યાં રહેતા એક બ્રાહ્મણે તેને પાણી પાત્રું અને રસ્તો બતાવ્યો. તે ઉપરથી વિક્રમ રાજાએ

તે બ્રાહ્મણને કોઈ પ્રસંગે શહેરમાં આવવા આમંત્રણ આપ્યું. તે બ્રાહ્મણ શહેરમાં આવ્યો. રાજાએ તેને સન્માન આપ્યું, અને પોતાની સલામાં એક સલાસદ બનાવ્યો. રાજા વારંવાર એમ બોલ્યા કરે કે “બંધુઓ ! તમે આ લાઈને ઝાળખો છો ? જ્યારે હું જંગલમાં બૂલો પડ્યો હતો ત્યારે તેણે મને પાણી પાતું હતું તેમજ રસ્તો બતાવ્યો હતો.” વળી પાંચ દિવસ થાય ત્યારે રાજા એના એ શબ્દો ઉચ્ચારે તે બ્રાહ્મણના મનમાં આવ્યું કે ‘રાજા મારો ખરો આભાર માને છે કે મારી મશ્કરી કરે છે તેની પરીક્ષા કરવી જોઈએ.’ તે હેતુથી એક દિવસ રાજાના પુત્રને છાનોમાનો લઈ જઈ પોતાના મકાનમાં ચોથે માળે રાખ્યો. શહેરમાં ખૂબ પડી કે રાજાના છોકરાને કોઈ હરી ગયું છે. ઘણી તપાસ ચાલી. આ બ્રાહ્મણે તે રાજપુતનું એક આબૂષણ લઈ પોતાના નોકરને તે વેચવા સારુ મોકલ્યો. તે નોકર પકડાયો અને તેણે શેઠનું નામ આપતાં પોલીસે આવી તે બ્રાહ્મણને પકડ્યો. તેને રાજા પાસે લઈ જવામાં આવ્યો. રાજાએ હકીકત પૂછી ત્યારે તે બ્રાહ્મણે આંખમાં આંસુ લાવી કહ્યું: “હે મહાભાગ ! તમારા પુત્રના શરીર પરના આબૂષણ જોઈ મારી ખુદ્ધિ કબુદ્ધિ થઈ અને તેથી મેં તે પુત્રને મારી નાખ્યો.” આસપાસ બેઠેલા સામંતોની ચક્ષુઓમાંથી અગ્નિ ઝરવા લાગ્યો. એક સામંતે કહ્યું: “આવા કૃતદંતી બ્રાહ્મણને બરાબર શિક્ષા થવી જોઈએ. તેના રાઈરાઈ જેટલા ટુકડા કરવા જોઈએ.” બીજે બોલ્યો “તેને લીલા કાંટાવડે બાળવો જોઈએ.” ત્રીજે કહે “તેને જમીનમાં દાટી પંચ ઇટાલી કરી મારવો

જોઈએ. ” ચોથો કહે “ તેને હાથીના પગ તળે છુંદાવવો જોઈએ.” આ પ્રમાણે સૌએ પોતપોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો. ત્યારે રાજાએ શાંત ચિત્તે કહ્યું—“ પણ જ્યારે હું જંગલમાં ભૂલો પડ્યો હતો ત્યારે આ બ્રાહ્મણે મને પાણી પાચું હતું, અને રસ્તો બતાવ્યો હતો; માટે તેનો આ ગુન્હો હું માફ કરું છું ” તે પછી બ્રાહ્મણને છૂટો કરવામાં આવ્યો. તે પોતાને ઘેર ગયો. પોતાના ઘરનાં બે ત્રણ આભૂષણો તે રાજપુત્રને પહેરાવીને તેને રાજસભામાં લઈને આવ્યો. રાજા તથા રાજસભા સર્વે વિસ્મિત થયાં. કારણ પૂછતાં તેણે જણાવ્યું કે—આ આપની પરીક્ષા માટે હતું અને તે પરીક્ષામાં આપ સફળ થયા છો.

આ દૃષ્ટાંત ઉપરથી આપણે એ વિચારવાનું કે—જો કોઈ મનુષ્યે આપણા પર કરેલા નાના સરખા પણ ઉપકારનું સ્મરણ કરીએ તો તેના પ્રત્યેનો દ્વેષ ઓછો થવા લાગે છે. રાજર્ષિ ભર્તૃહરિના શબ્દોમાં

પરગુણપરમાણૂન્ પર્વતીકૃત્ય નિત્યં ।

નિજહૃદિ વિકસન્તઃ સન્તિ સન્તઃ કિયન્તઃ ॥

પરના દેશમાત્ર ગુણને પણ પર્વત તુલ્ય માની નિત્ય પોતાના હૃદયમાં આનંદ પામનારા કોઈક ઉત્તમ જનો જ હોય છે. વળી મહાપુરુષોએ લખ્યું છે કે—દ્વેષનું ઔષધ દ્વેષ નહિ પણ પ્રેમ છે. દ્વેષ કદાપિ દ્વેષથી નાશ પામે નહિ પણ તેનો નાશ કરવાનો સૌથી શ્રેષ્ઠ ઉપાય પ્રેમ છે. જેનો વંદિતા સૂત્રમાં નિત્ય જણાવે છે કે—

સ્વામેમિ સર્વજીવે, સર્વે જીવા સ્વમંતુ મે ।

મિત્તિ મે સર્વભૂણસુ, વેરં મજ્ઞં ન કેણઈ ॥

‘હું’ સર્વ જીવોને ક્ષમા આપું છું, સર્વ જીવો મને ક્ષમા આપો. મારે સર્વ સાથે મૈત્રી છે. મારે કોઈ સાથે વેર નથી.’ આવી ભાવના ભાવવાવાળો મનુષ્ય લાંબા સમય સુધી દ્વેષ રાખી શકે જ નહિ. તે તો તે જ દિવસે જીન્નને ક્ષમા આપે અને મનમાંથી તેના પ્રત્યેનો રોષ કાઢી નાખે.

તે સમજે છે કે આપણા સુખદુઃખમાં જીન્નઓ તો નિમિત્ત માત્ર છે. જે આટલું સૂત્ર આપણે કાયમ સ્મરણમાં રાખીએ તો આપણને પડેલા દુઃખ માટે દુઃખ આપવાના કારણબૂત બનેલા જીવ પ્રત્યે પણ આપણને દ્વેષ થાય નહિ; કારણ કે નિમિત્ત ઉપર દ્વેષ રાખવાથી લાભ શો ? આપણા દુઃખના મૂળ કારણબૂત આપણે પોતે જ છીએ.

વળી એક જીને વિચાર પણ દ્વેષ દૂર કરવામાં કારણબૂત બની શકે. દરેક આત્મા પોતે નિર્મળ છે, આપણને જે કોઈ દોષ જણાતો હોય તો તેની પ્રકૃતિનો છે, માટે જે આપણે પ્રકૃતિનો વિચાર નહિ કરતાં તેની પાછળ રહેલા આત્માનો ખ્યાલ લાવીએ તો આપણને દરેક જીવ ઉપર પ્રેમ થાય અને દ્વેષમાત્ર આપણા હૃદયમાંથી ચાલ્યો જાય.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

કલહવિરમાણ.

વસ્તુતઃ પ્રથમના પાંચ પાપસ્થાનક મુખ્ય છે અને તેને ટેકો આપનારા ૬ થી ૯ સુધીનાં પાપસ્થાનકો ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ છે. એ પાપનાં કાર્યોને આ ચાર કષાયોથી ઘણું બળ મળે છે. ૧૦ થી ૧૮ સુધીનાં પાપસ્થાનકો તે ૧ થી ૯ સુધીના પાપસ્થાનકોના સંમિશ્રણથી પ્રગટે છે.

હવે આપણે ૧૨ મા પાપસ્થાનક કલહનો વિચાર કરીએ. કલહ એટલે કળઓ-કંકાસ, બીજાઓ સાથેનો ઝઘડો. વગેરે. જ્યાં કલહ હોય ત્યાં કુસંપ પ્રગટે છે અને તે અનેક અનર્થોનું મૂળ બને છે.

કલહની ઉત્પત્તિનું કારણ ક્યાં તો ક્રોધ હોય છે અથવા અભિમાન હોય છે. પોતાના વિચારો સત્ય છે, એમ મનુષ્ય માને છે અને તેથી તે વિચારોની વિકૃત્ત જેના વિચારો હોય તેની સાથે ઝઘડામાં ઉતરે છે, કલહ કરે છે. જ્યાં હૃદયની ઉદારતા નથી ત્યાં નજીવી બાબતો પણ મોટા કલેશનું કારણ થઈ પડે છે. જે મનુષ્યોને કલહ કરવો હોય તેને કારણો શોધવા દૂર જવું પડે તેમ નથી. તે જ્યાં કારણો ન હોય ત્યાં પણ નવા કારણો પેદા કરે છે.

વરુ અને ઘેટાની વાત સર્વના જાણવામાં હશે. વરુને ઘેટા સાથે કોઈ પણ રીતે કલહ કરવો હતો. એક નદીના કિનારે વરુ અને ઘેટું બંને પાણી પીતાં હતાં. વરુએ કળઓ.

કરવાના ઉદ્દેશથી ઘેટાને કહ્યું “ તું પાણી કેમ ડોળી નાખે છે ? મારી પાસે પાણી મેલું થઈને આવે છે.” ઘેટાએ કહ્યું કે “તમે નદીના ઉપરના કાંઠે છો, તો તમારી તરફનું પાણી મારી તરફ આવે છે, તો પછી હું કેવી રીતે પાણીને ડોળીને બગાડતો હોઈશ ? ” તે કલહશીલ વરુએ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો “ પણ તેં મને છ મહિના પર ગાળ કેમ દીધી હતી ? ” ઘેટાના ખચ્યાએ કહ્યું કે “ મને જન્મ્યાને જ બે માસ હજી પૂરાં થયાં નથી તો હું છ માસ પૂર્વે તમને ગાળ કેવી રીતે દઉં ? ” ત્યારે વરુ બોલી ઉઠ્યું “ તેં ગાળ નહિ દીધી હોય તો તારા બાપે ગાળ દીધી હશે ” આમ કહી તે ઘેટા પાસે જઈ તેને મારી નાખ્યું અર્થાત્ કળ્યો કરનારને તો લડવાનાં સો બહાનાં જડે છે.

એક મીયાં સાહેબ પોતાના પુત્ર સાથે જતા હતા. કોઈ વટેમાર્ગીએ પૂછ્યું કે “ કેમ મીયાં સાહેબ ! આ તમારો પુત્ર છે ! ” મીયાંએ જવાબ આપ્યો. “ શું મારો નહિ તો તારા બાપનો છે ? ” પછી પેલો વટેમાર્ગી બોલ્યો “ ખુદા તેને અચ્છો રખે. ” મીયાંએ કહ્યું “ તેરા ચલે તો માર ડાલીએ. ” આવી રીતે જેની વૃત્તિ લડવાની હોય તે તે વાતવાતમાં છિદ્રો શોધી બીજાઓથી ઝગડો ઊભો કરે.

આવા સ્વભાવવાળા પુરુષો જ્યાં જાય ત્યાં પોતાની જાનવડે કલહ ઊભો કરે છે. તેમની જાનમાં મીઠાશ બીજ-કુલ હોતી નથી. તેમની જાન કુહાડાના ઘા જેવી હોય છે.

તેઓ જાતે કલહ કરે છે અને બીજામાં કલહ કરાવે છે. તેઓ એવી વાતો કરે છે કે ઘણા મિત્રો અને સંબંધીઓ

વચ્ચે પણ ઝઘડાઓ ઊભા થાય. તેમના સંબંધમાં એક સંસ્કૃત કવિએ કહ્યું છે કે:—

અહો સ્વલભ્રુજંગસ્ય, વિચિત્રોડયં વધક્રમઃ ।

અન્યસ્ય દશતિ શ્રોત્રં, અન્યઃ પ્રાણૈર્વિયુજ્યતે ॥

દુષ્ટ પુરુષરૂપ સર્પની બીજાનો વધ કરવાની રીત કાંઈક વિચિત્ર છે. તે એકના કાનમાં ડાસે છે અને બીજો મનુષ્ય મરણ પામે છે. અર્થાત્ દુષ્ટ અને કલહશીલ પુરુષો લોકોના કાન એવી વાતોથી ભંભેરે છે કે જેથી બીજાને મોટું નુકસાન થાય અને કોઈ વાર તો મનુષ્યને મરવાનો સમય આવે.

કલહ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે નાની નાની બાબતમાંથી પ્રકટે છે. કહેવત છે કે “રોગનું મૂળ ખાંસી અને કલહનું મૂળ હાંસી.” કોઈની ઠઠ્ઠા મશ્કરી કરતાં સામો મનુષ્ય ચીડાઈ જાય અને તેમાંથી મોટો કલહ ઉત્પન્ન થાય. જો ખાંસીને ન રોકવામાં આવે તો તે ક્ષયરોગનું કારણ થઈ પડે છે, તેવી રીતે મશ્કરી પણ કલહ—કંકાસનું કારણ થઈ પડે છે.

કલહના સંબંધમાં આપણે એક દષ્ટાંત વિચારીશું. દશરથ રાજાને ત્રણ સ્ત્રીઓ અને ચાર પુત્ર હતા. જ્યારે પોતે વૃદ્ધ થવા આવ્યા ત્યારે કૌશલ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલ પોતાના વડીલ પુત્ર રામચંદ્રને રાજગાદી આપવા તેમણે નિશ્ચય કર્યો. સર્વ મંત્રીઓએ પણ તે કામને સંમતિ આપી. આ વાતની ખબર કૈકેયીની દાસી મંથરાને પડી. તે કર્કશ અને કલહપ્રિય સ્વભાવવાળી દાસી મંથરાએ કૈકેયીને કહ્યું કે— “આવતી કાલે રામચંદ્રને ગાદી મળવાની છે. તમે જાણો છો ?”

કૈકેયીએ કહ્યું, “ હા, હું રામને મારા ભરત તુલ્ય ગણું છું. અને તેથી મને આનંદ છે. ” મંથરાએ કાન લાંબેરતાં કહ્યું. “ રામ ભલો આદમી છે, પણ તેની માતા કૌશલ્યાને ઓળખો છો ? જ્યાં રામ અને કૌશલ્યાના હાથમાં સત્તા આવી, એટલે તમે અને તમારો ભરત લિખ માગશે માટે કાંઈક તો વિચાર કરો. ” આ કલહ ઉત્પન્ન કરાવનારાં વચનોથી કૈકેયીને અસર થઈ. અને તેણે કહ્યું “ ત્યારે હવે કરવું શું ? ” મંથરાએ તરત જ ઘડી કાઢેલી યોજના રજૂ કરી-“ તમે એક વાર કહેતા હતા કે દશરથ રાજાએ તમને જે વચન આપેલાં છે, તો તેનો લાભ લેવાનો આ સમય છે. આજે તમારી પાસે દશરથ રાજા આવે ત્યારે તે જે વરદાનોમાંથી એક વરદાનવડે ભરત વારતે રાજ્યગાદી માંગજો અને બીજા વરદાનવડે રામ ચૌદ વર્ષ જંગલમાં જાય તેવું માગી લેજો. રાજા ગમે તેવું સમજાવે તો પણ તમારી હઠ છોડશો નહિ. ” આ હલકી સલાહ પ્રમાણે કૈકેયી વતી. તેના પરિણામે રામ વનવાસ ગયા અને દશરથ રામના વિયોગે મરણ પામ્યા. આ બધી દુર્દશાનું કારણ કૈકેયીનો કલહશીલ સ્વભાવ નહિ તો બીજું શું ?

કલહના કાયદા તો આપણે સર્વ જાણીએ છીએ. કહેવત છે કે-કજીઆથી તો ગોળાના પાણી પણ સૂકાઈ જાય, અર્થાત્ જે ગૃહમાં કલહ પેઠો તે ઘરમાંથી લક્ષ્મી ચાલી જાય છે; કારણ કે સંપ ત્યાં જંપ છે અને કલહ કુસંપનું મૂળ છે. એકતા એ સરવાળો છે અને કલહ એ બાદબાકી છે. તેમાં બન્નેનું બળ નાશ પામે છે. કલહથી કુસંપ જન્મે

છે અને કુસંપથી રાજ્યો, જ્ઞાતિઓ તથા કુટુંબો નાશ પામ્યાના અનેક દાખલાઓ મોજુદ છે.

આ કલહ દૂર કરવાનો સૌથી ઉત્તમ માર્ગ તો હૃદયની ઉદારતા છે; કારણ કે જો હૃદયમાં ઉદારતા નહિ હોય તો તે કટુ વચનરૂપે પ્રકટ થયા વિના રહેશે નહિ અને કટુ વચન એ જ કલહનું મોટું કારણ બને છે, માટે કલહનો ત્યાગ કરવા મનુષ્યે જીલ ઉપર ધણો સંયમ રાખવો. જો એક મનુષ્ય ક્રોધથી બોલે અને બીજો મૌન રહે તો ઝઘડો બંધ થવાનો સંભવ છે, પણ જો બન્ને વાણી ઉપર સંયમ ખોઈ બેસે તો જરૂર કલહ ઉત્પન્ન થાય. બે હાથ વિના તાળી પડતી જ નથી. એક જણ દોરી ખેંચે અને બીજો ઢીલી મૂકે તો દોરી તૂટે નહિ, પણ જ્યાં બે જણ સામસામી દોરી ખેંચે ત્યાં તે તૂટી જવાનો સંભવ છે.

જે મનુષ્યમાં નમ્રતા છે તે ઘણા કલહને દૂર હઠાવી શકે છે. વાણીની કડવાશ જ મોટે ભાગે કલહનું કારણ બને છે. જો મનુષ્યની વાણીમાં મીઠાશ હોય છે તો તેનો કપકો પણ બીજાને લાલકારી થાય છે. આ વાણીની મીઠાશ અથવા કડવાશનો આધાર હૃદયના ભાવ ઉપર હોય છે. જો હૃદયમાં બીજાને ઘા મારવાની અથવા બીજાને પરાસ્ત કરવાની અથવા હરાવવાની વૃત્તિ ન હોય તો વાણી પણ તેવી જ નીકળે છે અને ગમે તેવો વિગ્રહ અટકી જાય છે. શત્રુને હસીને મિત્ર બનાવી શકાય, એ લોકોક્તિમાં અપૂર્વ સત્ય રહેલું છે, માટે કલહને દૂર કરવા માટે વચન સત્ય અને પ્રિય હોવું જોઈએ. કોઈક સત્ય વાત બીજાને કડવી લાગે પણ તે કહેવા કહેવામાં બહુ ફેર હોય છે.

જગતમાં આપણે બધા મુસાફરો તરીકે આવ્યા છીએ અને અમુક સાધ્ય તરફ જવાને બધા કૂચ કરીએ છીએ. માર્ગમાં એક બીજાની મદદથી આપણે આગળ વધવાનું છે. એક બીજાની હુકંથી આપણે પ્રગતિ કરવાની છે, તો પછી કલહ કરવાથી લાભ શો ? જો કોઈ સાથે બને તો મૈત્રી કરો અને ન બને તો તેને રસ્તે તેને જવા દો, પણ તેની સાથેનો સંબંધ તોડવાથી અથવા ઝગડો કરવાથી લાભ શો ?

કલહશીલ વૃત્તિવાળાને આર્ત અને રોદ્ર પરિણામ રહ્યાં કરે છે. તેને કદાપિ શાંતિ વળતી નથી. તે કદાપિ કલ્યાણકારી પવિત્ર વિચાર કરી શકતો નથી. આત્મ અભ્યાસીએ—સ્વઉન્નતિ ઈચ્છક દરેક જીવે આ કલહની વૃત્તિ દૂર કરી સર્વ જીવ સાથે હુળીમળીને રહેવું; કારણ કે તેમાં આપણને તેમજ સામાને શાંતિ થાય છે અને શાંતિ સાથે સાચી શક્તિ જન્મે છે તથા વિકાસ ઘણી ત્વરાથી થવા લાગે છે.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

અભ્યાખ્યાનવિરમણ.

અભ્યાખ્યાન એ તેરમું પાપસ્થાનક છે. અભ્યાખ્યાન એટલે બીજાને માથે આળ મૂકવું, કોઈનામાં જે દોષ ન હોય તે દોષ તેને માથે ચઢાવવો, સાંભળેલી વાતો પરથી—લોકોક્તિથી અમુક પુરુષ કે સ્ત્રી આવાં જ છે એમ માની બેસવું અને તે વાત બીજાઓમાં ફેલાવવી આ સર્વ અભ્યાખ્યાનમાં સમાઈ જાય છે. આનું કેટલું અને કેવું બચંકર પરિણામ આવે છે તેનો ઘણા થોડાને જ ખ્યાલ હોય છે. જીભવડે આપણે

જે પાપો કરીએ છીએ તેમાં મોટામાં મોટું અભ્યાખ્યાન છે, તે વડે આપણે બીજાના ચારિત્રની ચોરી કરીએ છીએ.

આ અભ્યાખ્યાન અથવા બીજાને આળ દેવાની વૃત્તિ શા કારણથી અને કેવી રીતે ઉદ્ભવે છે ? તેનો આપણે વિચાર કરીએ. કોઈ મનુષ્ય સામાન્ય રીતે બીજા મનુષ્યોને હલકા ગણે છે, એટલે તેમનું ઘસાતું બોલવું, એ તેને કાંઈ ખોટું કે ભૂલભરેલું લાગતું નથી. તે માને છે કે બીજાને હલકા પાડવાથી પોતાની પ્રતિષ્ઠા વધશે. તેને બીજાના ગુણો અથવા શક્તિઓ પ્રત્યે ઇર્ષ્યા આવે છે અને તે પોતાની ઇર્ષ્યા ઘણી વાર બીજા પર ખોટા આરોપ મૂકીને પ્રકટ કરે છે. તેનામાં પ્રમોદ ગુણનો અભાવ હોય છે. વળી મનુષ્યોને બીજા ઉપર દોષ મૂકવામાં અથવા બીજાના દોષો વર્ણવાતા હોય તો તે સાંભળવામાં રસ આવે છે. આ રસ ઘણા જ હલકા પ્રકારનો છે. અને જે મનુષ્યને આવા બીજાઓના ચારિત્ર પર મૂકાતા આક્ષેપો સાંભળવામાં રસ પડતો હોય તે જીવાત્માને પોતાના વિકાસ વાસ્તે ઘણું કરવાનું છે. કેટલાકને સમયનો શી રીતે સદુપયોગ કરવો તે સુઝતું નથી અને તેથી તેઓ આ પ્રમાણે બીજાઓની બંદબોધ કર્યા કરે છે. પોતાના આ કર્તવ્યનું કેવું માટું પરિણામ આવશે, તેની તે બિચારાઓને ખબર પણ હોતી નથી, પણ આ અભ્યાખ્યાન-અથવા બીજા પર ખોટું આળ ચડાવવું-એ ઘણો જ મોટો દોષ છે.

તેનાં પરિણામનો જો આપણો વિચાર કરીએ તો જરૂર આપણને લાગે કે જ્યાં મનુષ્યના ચારિત્ર ઉપર આક્ષેપ

મૂકવામાં આવે, જ્યાં તેના વર્તન ઉપર ખોટું આળ મૂકાય ત્યાં તે મનુષ્યની સ્થિતિ ઘણી દુઃખદ થઈ પડે છે. આવા આક્ષેપો જેમના પર મૂકાયા હોય તેઓને રાતદિવસ ઊંઘ પણ ન આવે. “લોકો મારે વિષે ખોટો અભિપ્રાય ધરાવશે તો મારું શું થશે? મારી કીર્તિ જશે પછી હું કેવી રીતે જીવીશ?” આવા વિચારો કરવામાં તેની રાત્રિ પસાર થઈ જાય છે. અને તેનું ઓશીકું તેના આંસુવડે ભીંજાય છે. જ્યાં પ્રથમ મ્હોં મલકાતું હતું ત્યાં હવે કટાક્ષ જ નજરે પડે છે. આ સ્થિતિ શું ઓછી દુઃસહ્ય છે?

મનુષ્ય ઉપર જો ખોટો આક્ષેપ મૂકાય—અને જો તે મનુષ્ય બહુ જ લાગણી—સ્વભાવવાળો હોય તો તેના દુઃખનો પાર રહેતો નથી. જો જગતમાં જીવતી નરક હોય તો તે સમયના તે મનુષ્યના મનની સ્થિતિ છે. જ્યારે ઘણા ખોટા આક્ષેપો મૂકવામાં આવે છે ત્યારે કેટલીક વાર તો વીર આત્માઓ પણ ડગી જાય છે, તથા નિરાશા અને શોકને વશ થાય છે, તો પછી સામાન્ય પામર આત્માઓની તો સ્થિતિનું શું વર્ણન થઈ શકે? જેમની પ્રતિષ્ઠાને નિષ્કારણ હાનિ પહોંચી હોય, તેવા મનુષ્યની સ્થિતિમાં તમારી જાતને મૂકો એટલે તમને આ અધ્યાખ્યાનનું—ખીજને માથે ખોટું આળ મૂકવાનું—કેટલું ઘોર પાપ છે તેનો ખ્યાલ આવશે.

એવા દૃષ્ટાંતો વાંચવામાં આવે છે, તેમજ ઘણાના અનુભવમાં પણ હોય છે કે મનુષ્યો ચારિત્રપ્રતિષ્ઠાની હાનિ થતાં આપઘાત પણ કરી જેસે છે.

આ પ્રમાણે સામાને નુકસાન થાય છે, એટલું જ નહિ

પણ આ અભ્યાખ્યાનનું પાપ કરનારને પોતાને અશાંતિ રહે છે; તેની વાણી અસત્યમય અને છે. તે બીજાના દોષો જોવામાં અને કહેવામાં, બીજાઓમાં રહેલી સારી બાબતો જોઈ શકતો નથી. તેના મનમાં પરના દોષનાં કાળાં ચિત્રો રમે છે, તે તેવાં જ કાર્યોને જન્મ આપે છે. અભ્યાખ્યાનના માઠા પરિણામનો ખ્યાલ આપ્યા પછી તે ત્યાગવાના ઉપાય વિચારીએ.

પ્રથમ તો મનુષ્યે વાણી ઉપર સંયમ રાખવો. કોઈના પણ દોષ જાહેર કરતાં પહેલાં બહુ વિચાર કરવાની જરૂર છે. બીજાઓ આપની સન્મુખ કોઈના દોષો જણાવે, તો તે એકદમ માની લેવા નહિ. તેવા મનુષ્યોને કહેવું કે “ તમે કહો છો તે વાત ખરી ના પણ હોય, અને કદાચ હોય તો પણ તે વિષે ન બોલવું એ વધારે હિતકારી છે. ” ઘણા દોકો અમુક મનુષ્ય ઉપર આરોપ મૂકે છે, માટે આપણે પણ તે મૂકવો એ મૂર્ખતા છે. ઘણા અમુક પાપ કરે છે, તેથી કાંઈ પાપની ઓછાશ થતી નથી અથવા કર્મ તેને છોડી દેતું નથી. બીજાની મૂર્ખતા કાળે આપણા મુખથી ઝેર દેવામાં લાલ શો ? આપણે બીજાના આશયોની તુલના કરવામાં ઘણીવાર ભૂલ કરીએ છીએ. આપણે અમુક કાર્ય જોઈએ છીએ, પણ તે કાર્ય કરવાનો તેનો આશય જોતા નથી અને તેને માથે નિષ્કારણ દોષ મૂકી તેને ફજેત કરીએ છીએ. આ રીતે મોટું પાપ આપણે શિર આવે છે. એક મનુષ્ય કલાલની દુકાનમાંથી નીકળ્યો માટે તે દારૂ પીવા માટે જ ગયો હતો, એમ માની લેવું એ મોટી ભૂલ છે. કદાચ તેના ઘરમાં કોઈને વાગ્યું હોય અને તેને વાસ્તે દારૂની જરૂર હોય

તો તે લેવા માટે કલાલની દુકાનમાં તેને જવું પડ્યું હોય. અમુક પુરુષ એક સ્ત્રીની સાથે સંધ્યાકાળે વાતો કરતો બિલો છે, તમે ત્યાં થઈને જાઓ છો, તમે તે પુરુષને ઓળખો છો, તે સ્ત્રીને ઓળખતા નથી. તમે કલ્પના કરો છો કે તે પુરુષ હલકા આશયથી જ તે સ્ત્રી સાથે વાત કરે છે. કદાચ તે તેની બહેન જ હોય અને તમારી કલ્પના તદ્દન અસત્ય ઠરે, માટે કોઈને માથે પણ દોષ આરોપતાં ઘણું વિચાર. કરવો કહ્યું છે કે—

કાને સુણી ન માનીએ, નજરે દીઠી સો સચ્ચ;
નજરે દીઠી ન માનીએ, નિર્ણય કરી સો સચ્ચ.

કોઈના સંબંધમાં કાને સાંભળેલી વાત ન માનવી, પણ જો નજરે જોવામાં આવે તો તે માનવી, પણ કવિ આગળ વધીને કહે છે કે—નજરે દીઠેલી વાત પણ ખોટી પડવાનો સંભવ છે માટે તેનો નિર્ણય કરવો અને નિર્ણય કર્યા પછી જે બાબત સત્ય ઠરે તેને સત્ય માનવી.

એક વાર એક ક્ષત્રિયપુત્ર પોતાની પત્ની તથા બહેનને ઘરમાં મૂકી પરદેશ ગયો. તે ચાર વર્ષે આવી ગામ બહાર ઉતર્યો. તેના મનમાં પોતાની સ્ત્રીના શીલની પરીક્ષા કરવાની ઇચ્છા થઈ, તેથી તે રાત્રિએ પોતાને ઘેર આવ્યો અને જોયું કે પોતાની સ્ત્રી એક પથારીમાં સૂતી છે અને તેની બાજુએ એક પુરુષ સૂતો છે. તેના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. તે બન્ને ઉપર તરવાર કાઢી ઘા કરવા જતો હતો તેવામાં ધ્યાનમાંથી તરવાર કાઢતાં થએલા ખડખડાટથી તે પુરુષ જાગી ઉઠ્યો. તે પુરુષ તે બીજો કોઈ નહિ, પણ તેની

સગી બહેન હતી. તે દિવસોમાં ચોરનો લય હતો અને જ્યાં એકલી સ્ત્રીઓ હોય ત્યાં ચોરનો વિશેષ ત્રાસ હોવાથી દરરોજ રાત્રે તેની બહેન પુરુષનો પોશાક પહેરી સૂઈ રહેતી હતી. આવા બનાવો ઘણીવાર બને છે, માટે કોઈ પર આળ મૂકતાં પહેલાં ઘણું વિચાર કરવો.

બીજામાં દોષ હોય તો તે કહેવાની પણ જરૂર નથી, તો પછી અછતા દોષનો આરોપ મૂકવો એ તો મોટામાં મોટું પાપ છે. આપણે ઘણી વાર બીજાઓનું ઘસાતું બોલીએ છીએ. તે પુરુષ કે સ્ત્રીનું ચારિત્ર એવું જ હોવું જોઈએ એમ પણ બેદરકારીથી બોલીએ છીએ, પણ તેથી જે પરિણામ આવે તે પુરુષ કે સ્ત્રીને શોસવું પડે છે, તેનો આપણને ખ્યાલ હોતો નથી. જો આપણને તેવો ખ્યાલ આવે તો આપણે તેવી ભૂલ કદાપિ કરીએ નહિ.

જે મનુષ્ય આ અભ્યાસ્યાનના પાપથી મુક્ત રહે છે તે ઘણી શાંતિ અનુભવે છે. તે કોઈનું ઘસાતું બોલતો નથી. તેને મન સંતોષ રહે છે કે તેણે કોઈ ઉપર પણ ખોટું આળ મૂક્યું નથી, અથવા પરના દોષો લોકો આગળ જણાવવાની ભૂલો કરી નથી. તેમ આ વાત છાની રાખજો, એવું કહેવાનો સમય તેને આવતો જ નથી; કારણ કે તે તેવી બાબતો કહેવા કે સાંભળવા ચોખ્ખી ના જ પાડે છે.

જો મનુષ્યે અભ્યાસ્યાનના પાપથી સદા બચવું હોય તો બીજાના દોષ નહિ સાંભળવાની કે નહિ કહેવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરવી જોઈએ. જે મનુષ્ય તેવી વાતો સાંભળતો નથી તેના આનંદનો પાર રહેતો નથી.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

પૈશુન્યવિરમણ.

ચૌ દમું પાપસ્થાનક પૈશુન્ય છે, અને તે પણ તેરમા પાપસ્થાનક અધ્યાખ્યાનની માફક હલકા સ્વભાવનું સૂચક છે, પૈશુન્યમાં ચાડીચુગલી, એકની વાત બીજાને કહેવી અને એની પૂંઠ પાછળ નિંદા કરવી એ સર્વનો સમાવેશ થાય છે. પૈશુન્યને અંગ્રેજી ભાષામાં back-biting કહે છે, જેનો અર્થ પીઠ કરડવી એવો થાય છે. અર્થાત્ આ દુર્ગુણને વશ થયેલો જીવ લોકોની પૂંઠ પાછળ તેમની બદબોધ કર્યા કરે છે અને તેમાં એક જાતનો હલકો રસ લે છે.

જેમ અનેક હલકા પ્રકારનાં વ્યસનો હોય છે તેમ આ પારકી બાબતોની ચાડીચુગલી કરવાનું પણ કેટલાકને વ્યસન પડી જાય છે અને પછી તે તજવાનું કામ ઘણું કઠણ થઈ પડે છે. ચાડી કરનાર મનુષ્ય વગરપૈસાનો ફેરીઓ છે અને તે જ્યાં ત્યાં એકની વાત બીજાને અને બીજાની ત્રીજાને કહેતો ફેરે છે. આવો મનુષ્ય મોટે ભાગે બીજાઓના દોષોની, નિર્બળતાઓની, ખામીઓની, ભૂલોની વાતો કર્યા કરે છે. તે જાણે છે કે લોકો તેની વાતો સાંભળીને તેને શાખાશી આપશે, પણ તેને વિષે લોકો શું ધારે છે ? તેનો તેને ખ્યાલ પણ હોતો નથી. આવો મનુષ્ય સમયનો ઉપયોગ કેમ કરવો તે જાણતો નથી, તેથી જ તે પોતાના સમયનો મોટામાં મોટો દુરુપયોગ કરે છે. તે પારકી વાતો સાંભળે છે, તેમાંથી કંઈ જે દોષભર્યું હોય તે યાદ રાખે છે અને પછી તે તેના જેવા જ નવરા

મનુષ્યો આગળ લલકારીને મનમાં રસ લે છે. લોકોમાં પોતાની વાતોથી વેરવિરોધ વધે છે તેનું તેને ભાન પણ હોતું નથી. તે લોકોની ખુશામત કરવા બીજાઓના દોષો સંબંધી વાતો સંગ્રહી રાખે છે, તે વગરપૈસાના ગેઝેટનું કામ કરે છે. સામાન્ય ગેઝેટ(વર્તમાન પત્ર)માં તો શુભ અશુભ સર્વ સમાચાર હોય છે પણ આ ગંપીગેઝેટનો મોટો ભાગ તો અનેકનાં છિદ્રોથી ભરેલો હોય છે અને તે એવી તો સફાઈથી બીજા આગળ રજૂ કરે છે કે લોકો જલ્દી તે માની લે છે. જો મનુષ્યે પોતાના સમયનો સદુપયોગ કરવો હોય તો તેને આવી ચાડીચુગલી માટે સમય જ મળતો નથી.

આ ચાડીચુગલીના ગેરફાયદા અનેક છે. તેના પર કોઈ વિશ્વાસ રાખતું નથી; કારણ કે જે મનુષ્ય બીજાની વાતો આપણી આગળ કહે છે તે આપણી વાતો બીજા આગળ કેમ નહિ કહે ? એમ ધારી લોકો તેને અવિશ્વાસ-પાત્ર માને છે. ચાડીચુગલી કરનારો મનુષ્ય જ્યાં ત્યાં કલહ વધારે છે અને મિત્રોમાં, સ્નેહીઓમાં, સંબંધીઓમાં ક્ષાટ-કુટ પડાવે છે. તે આપણને ખગર પણ ન પડે તેવી રીતે આપણી પીઠ પાછળ-આપણી ગેરહાજરીમાં આપણા વિષે અનેક હલકી બાબતો બોલે છે. તેવો મનુષ્ય આપણા મુખે મીઠું બોલે છે, પણ પાછળ આપણી નિંદા કરે છે-આપણા અવશુભ ગાય છે. વળી તેવા મનુષ્યની વાણીમાં મોટે ભાગે દોષ જ હોય છે. જે દોષનો સંગ્રહ કરી વહેંચવા માટે નીકળ્યો હોય, તેની પાસે આપણે ક્યાંથી શુભ બાબતોની આશા રાખી શકીએ ? તેનો વ્યાપાર જ તેવી જાતનો છે. આથી તેના વચનોમાં સદોષતા આવે છે અને તેનું વાતાવરણ પણ અશુભ બને છે. આપણે જો થોડીવાર તેવા મનુષ્યના

વાતાવરણમાં રહીએ, અને જરા પ્રમાદી બનીએ તો આપણને પણ બીજાની નિંદા કરવાનું મન થઈ જાય; કારણ કે તેવા મનુષ્યનું વાતાવરણ ચેપી રોગ જેવું હોય છે, માટે આત્મ અભ્યાસી મનુષ્યે જાતે કોઈની ચાડીચુગલી કે નિંદા ન કરવી, એટલું જ નહિ પણ જે તેવી વાતો કરતો હોય તેની સોબત છોડવી. જો આપણામાં શક્તિ હોય અને તેને સુધારવાના ખાસ હેતુથી તેની સાથે થોડો સમય સંબંધમાં આવીએ તો તે જુદી વાત છે, બાકી તો શરૂઆતના અભ્યાસીઓએ તો તેવા મનુષ્યોની વાતો સાંભળવાથી દૂર રહેવું એ જ શ્રેયસ્કર છે.

જે મનુષ્યને આવી પારકાની ચાડીચુગલી કરવાની ટેવ પડી હોય તેને તે ત્યાગ કરવાને મદદગાર થાય તેવા કેટલાય વિચારો અત્રે આપવામાં આવે છે.

તેના મનુષ્યે વિચાર કરવો કે—આ ટેવ ધણી ખરાબ છે. તે વાણીનો અસંયમ સૂચવે છે. જે વાત આપણે અમુક મનુષ્યને જાતે કહી ન શકીએ તે તેની પૂંઠ પછવાડે કહેવાનો આપણને શો અધિકાર છે ?

વળી આ ચાડીચુગલી કરવામાં સમય નકામો જાય છે—સમયનો દુરુપયોગ થાય છે. લોકોમાં વિશ્વાસ ઘટે છે અને અનેક શત્રુઓ નિષ્કારણ ઊભા થાય છે, તો તેવી વાતો કરવાથી લાભ શો ?

બીજાએ અમુક ભૂલ કરી હોય—તેનું જીવન સદોષ હોય, તો પણ તેવી વાતો બીજા આગળ કહેવાથી શું લાભ થવાનો હોતો ? દરેક મનુષ્ય પોતાના કર્મને વાસ્તે પોતે જોખમદાર છે. આવો વિચાર કરી તે ટેવને ટાળવી. જો વાતો કર્યા વિના ન જ ચાલતું હોય તો જગતમાં અનેક શુભ બાબતો છે, તેનો સંગ્રહ કરો. વર્તમાનપત્રોમાંથી

તેમજ મહાપુરુષોના ચારિત્રોમાંથી વીરતા, ધૈર્ય, કરુણા, દયા, ક્ષમા, ઉદારતા, પ્રેમ અને મૈત્રીલાવનાં દૃષ્ટાંતો અને બનાવો એકત્ર કરો, તે સ્મરણમાં રાખો અને લોકોને જણાવો કે જેથી તમને તથા સાંભળનારાને બંનેને ઉત્સાહ અને પ્રેરણાશક્તિ આવશે અને તમારી પૈશુન્યની ટેવ જતી રહેશે. લોકોની શુભ વાતો મિત્ર થઈ, સ્નેહી બની સાંભળવી અને પછી તેવી વાતો બીજા આગળ કહેતાં ફરવું એ શું મિત્રદ્રોહ નહિ? એ શું એછો વિશ્વાસઘાત છે?

પૈશુન્યવૃત્તિનો ત્યાગ કરવાને મનુષ્યે હૃદયથી ઉદાર બનવું જોઈએ. આત્મ અભ્યાસી મનુષ્ય બીજાઓની નિર્બળતા પ્રત્યે ઘણો જ ઉદાર બને છે, અને જો કદાપિ સખ્ત બને તો તે પોતાની નિર્બળતા અને ખામીઓ પ્રત્યે સખ્ત બને છે. આવી રીતે-આવા પ્રકારના વિચારો કરીને મનુષ્ય પૈશુન્યના અધમ દોષથી મુક્ત થાય છે. પારકાના દોષ-રૂપી મલિન જળમાં જો આપણે આપણું વસ્ત્ર ધોઈએ તો તે કેવી રીતે નિર્મળ થાય? માટે ઉદાર વૃત્તિથી દરેક બનાવ, દરેક મનુષ્ય અને દરેક સંસ્થાની શુભ બાબત જુઓ, તેને ટેકો આપો તેથી શુભ વૃદ્ધિ પામશે એટલે અશુભ આપો-આપ ચાલ્યું જશે.

પૈશુન્યનો-બીજાની ચાડીચુગલી કરવાની ટેવનો ત્યાગ કરવાથી મનુષ્યને બેહદ શાંતિ મળે છે. મન વિશેષ નિર્મળ બનતું બાય છે, જ્યારે મન નિંદામાં નથી પરોવાતું ત્યારે કંઈ શુભ કામમાં રોકાય છે, એટલે સમયનો સદુપયોગ થાય છે, વાણી અને મન ઉપર સંયમ આવતો બાય છે અને હૃદય નિર્મળ થતાં અંતરાત્મા વિશેષ તેજથી ઝળકવા લાગે છે.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

રતિઅરતિવિરમણુ.

પુંદરમું પાપસ્થાનક રતિઅરતિ છે. રતિ-અરતિ એટલે અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ પ્રસંગોમાં જે સુખ-દુઃખની લાગણી થાય તેને રતિઅરતિ કહે છે. આ સ્થિતિ સામાન્ય મનુષ્યને સ્વાભાવિક છે. સુખ આવે તે જીવવાની વાંચ્છા કરે છે અને તેમાં રતિ માને છે, દુઃખ આવે તે મરવાની ઇચ્છા કરે છે અને તે દુઃખદ પ્રસંગ વાસ્તે તેને અરતિ પ્રકટે છે.

જૈનશાસ્ત્રમાં ચાર પ્રકારનાં ધ્યાન કહેલાં છે, આર્ત્ત, રૌદ્ર, ધર્મ અને શુક્લધ્યાન. તેમાંનાં પ્રથમના જે રતિ અરતિની સ્થિતિ સૂચવે છે. તેમાંના પ્રથમ આર્ત્તધ્યાનના ચાર ભેદ છે. જીવ અનિષ્ટ પદાર્થોના સંયોગથી અથવા ઈષ્ટ પદાર્થોના વિયોગથી, અથવા તો રોગથી, અથવા તો આગામી શું દુઃખ આવશે એવા વિચારથી પોતાના ચિત્તમાં અનેક પ્રકારની ચિંતાઓ કરી દુઃખી થાય છે. રૌદ્રધ્યાનના ચાર પ્રકાર આ પ્રમાણે છે-હિંસામાં, અસત્યમાં, ચોરીમાં અથવા વિષયસેવનમાં આનંદ માનવો તે. આ આનંદ અથવા રતિ ઘણા જ હલકા પ્રકારની છે. જે મનુષ્ય આવી બાબતોમાં રતિ લે છે તે મનથી દોર કર્મ બાંધે છે, અને ખોટાં કામ કરીને અનંત દુઃખનો ભોક્તા બને છે. પોતાના શરીરને, મંદ્રિયોને અને પોતાની વૃત્તિ તથા મનને જે વસ્તુઓ રુચે તેમાં મનુષ્ય રતિ માને છે અને જે

ન રુચે તે પ્રત્યે અરતિ થાય છે. મનનો સ્વભાવ જ એવો પડી ગયો છે કે કોઈ પણ પદાર્થ, મનુષ્ય કે બનાવ બેતાં કાં તો તેના તરફ પ્રીતિ ધરાવે છે કે કાં તો તે પ્રત્યે અપ્રીતિ થાય છે. રતિ અને અરતિ એ ખરી રીતે કહીએ તો રાગ અને દ્વેષનાં મંદસ્વરૂપો છે. કોઈ પણ વસ્તુ વિષે રતિ થતાં ધીમે ધીમે તે પ્રત્યે રાગ થતો જાય છે, અને જો અરતિ અથવા અરુચિ થઈ તો તેમાંથી બીજાં કારણો મળતાં તે અરતિ દ્વેષનું રૂપ લે છે. શ્રીમદ્ આનંદધનજી તો એટલે સુધી કહે છે કે “દ્વેષ અરોચકભાવ” જ્યાં અરુચિ થઈ ત્યાં દ્વેષ જ સમજવો.

રતિઅરતિ મનુષ્યના મનને એક ક્ષણવાર પણ શાંત બેસવા દેતી નથી. અમુક બનાવોથી મનુષ્યને કાં તો હર્ષ થાય છે કે કાં તો ખેદ થાય છે. અમુક મનુષ્યને બોધ કાં તો આનંદ થાય છે કે કાં તો વિષાદ થાય છે. એટલે મનના કલ્લોલો નિરંતર ચાલ્યાં કરે છે અને તે આપણા મનને જરા પણ સ્થિર થવા દેતા નથી. રતિ કે અરતિ બેમાંનું એક કલ્લોલ તો દરેક પળે આપણને ઘસડતું જ હોય છે. આ સ્થિતિમાં મનની શાંતિ ક્યાંથી હોય ? આવો મનુષ્ય બહારના સંયોગોને વિશેષ આધીન બને છે. આત્મા મોટે ભાગે નિમિત્તવાસી હોવાથી તેવા મનુષ્યને જે જે સુખદુઃખના પ્રસંગો મળે તે પ્રમાણે તે હર્ષશોક ધારણ કરે છે. સુખ કે દુઃખ, લાભ કે ગેરલાભ, વિજય કે પરાભવ આ બેમાંનું જે એક કારણ મળે છે, તેથી રતિ કે અરતિ જન્મે છે અને તે સ્થાયી હોય એમ માની જવું હર્ષ કે શોક ધારણ કરે છે.

આ રતિઅરતિની સ્થિતિથી મુક્ત થવું હોય તો મનુષ્યે પાણીના કલ્લોલો પરથી ખડક ઉપર થોડી વાર પણ ઊભાં રહેતાં શીખવું જોઈએ. કલ્લોલો તેના પગ સાથે અથડાશે, પણ તેને ઘસડી જશે નહિ. તે કલ્લોલોના સ્વરૂપોના હવે દ્રષ્ટા બને છે. તે કલ્લોલરૂપ નહિ બનતાં કલ્લોલોનું હાર્દ સમજવા પ્રયત્ન કરે છે. તેણે સૌથી પ્રથમ તો એ વિચારવું જોઈએ કે Nothing is eternal in this universe. આ વિશ્વમાં કાંઈપણ સ્થાયી નથી. લગવદ્ગીતામાં લખ્યું છે કે—

માત્રાસ્પર્શસ્તુ કૌન્તેય ! શીતોષ્ણસુખદુઃખદાઃ ॥

આગમાપાયિનોઽનિત્યાંસ્તાંસ્તિતિક્ષસ્વ ભારત ! ॥

હે અર્જુન ! શીત, ઉષ્ણ, સુખ, દુઃખ વગેરેને આપવા-વાળા ઇન્દ્રિયોના સ્પર્શો આવવા અને જવાવાળા હોઈ અનિત્ય છે માટે તેને તું સહન કર. અર્થાત્ જગતના બાહ્ય પદાર્થો જેમાં આપણે આટલું બધું સુખ કે દુઃખ માનીએ છીએ તે સર્વે સ્થાયી નથી, પણ ક્ષણે ક્ષણે બદલાય છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે એક સ્થળે લખ્યું છે કે—

વિદ્યુત્ લક્ષ્મી, પ્રભુતા પતંગ,
આયુષ્ય તે તો જળના તરંગ;
પુરંદરીચાપ અનંગ રંગ—
શું રાચીએ જ્યાં ક્ષણનો પ્રસંગ ?

લક્ષ્મી વીજળી સમાન ચપળ છે, સત્તા પતંગ જેવી અસ્થિર છે, આયુષ્ય એ પાણીના કલ્લોલ સમાન છે, કામના રંગો તે મેઘધનુષ્ય જેવા છે. જ્યાં આવા ક્ષણિક સુખ

આપનારા પ્રસંગો હોય ત્યાં મનુષ્ય શું રાચે અથવા રતિ કરે ? તેમ જ દુઃખદ પ્રસંગો વિષે શોક પણ શું ધરે ? કારણ કે કોઈપણ વસ્તુ સ્થાયી નથી. સુખ પણ સ્થાયી નથી તેમ દુઃખ પણ સ્થાયી નથી. તે ઉપર એક ટૂંક દષ્ટાંત છે.

એક રાજા હતો. તેના કંઠમાં એક માદળીઉં હતું. તે શા હેતુથી નાંખવામાં આવ્યું હતું અને તેમાં શું હતું તે તે જાણતો ન હતો, પણ વંશપરંપરાથી તે ઉતરી આવ્યું હતું. તે રાજા પર એક બીજો બળવાન રાજા ચઢી આવ્યો. તેણે આને હરાવ્યો. રાજા તેના કેટલાક સામંતો સાથે જંગલમાં નાસી ગયો. જંગલમાં એક વૃક્ષ નીચે બેસી વિચાર કરતાં તેની દૃષ્ટિ પોતાના કંઠમાંના માદળીયા પર પડી. તેણે તે ભંગાવરાવ્યું, તો તેમાંથી જીર્ણ તાડપત્રનો એક કકડો નીકળ્યો. તેના પર લખ્યું હતું કે इदमपि गमिष्यति This too shall pass away—આ પણ જતું રહેશે. તેણે વિચાર કર્યો કે—હવે શું જતું રહેશે ? મારી પાસે શું રહ્યું છે કે તે ચાલ્યું જાય ? વિચારતાં તેને લાગ્યું કે આ મારો પરાલવ (હાર) ચાલ્યો જશે અને મને વિજય મળશે. આ વિજયનો વિચાર તેના મનમાં સ્ફુરતાં તેનામાં નવું ચૈતન્ય આવ્યું. તેણે ફરીથી સૈન્ય એકત્ર કર્યું. તે રાજાને હરાવ્યો. વિજય મેળવ્યો. તેને હવે કુલાઈ જવાનો સંભવ હતો. તેની દૃષ્ટિ પાછી માદળીયા પર પડી. તેણે વિચાર્યું કે—આ પણ ચાલ્યું જશે. આ વિજય પણ જશે.

આ ઉપરથી સાર એ નીકળે છે કે—સુખના પ્રસંગોમાં એવો વિચાર કરવો કે આ સુખ પણ ચાલ્યું જશે માટે

કુલાઈ જવું નહિ. તેમ જ દુઃખના પ્રસંગોમાં એવો વિચાર કરવો કે આ દુઃખ પણ ચાલ્યું જશે, માટે અતિ દીન ન બનવું, પણ સમતોલવૃત્તિ બાળવવી.

જ્યાં સુધી મનુષ્ય બાહ્ય સંયોગોનો-મનુષ્યોનો-વસ્તુઓનો વિચાર કર્યા કરે છે ત્યાં સુધી રતિ કે અરતિ થવાની જ, ત્યાં સુધી સુખ દુઃખ થવાનું જ. પણ આત્માની અનંત કાળની જિંદગીમાં આ જિંદગી એ એક દિવસ છે, એવું વિચારતાં સર્વ બનાવો ગૌણ થઈ જાય છે. તે મનુષ્ય સુખ-દુઃખમાં મનની સ્થિરતા બાળવી શકે છે. કવિ કાલિદાસ કહે છે કે—

कस्यैकान्तिकं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा ।

नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥

કોને એકાંત સુખ મળ્યું છે ? અથવા કોને એકાંત દુઃખ મળ્યું છે ? આપણી દશા ચક્રની ધારા પ્રમાણે ઉપર નીચે ચાલ્યા જ કરે છે, આવળા કરે છે; માટે જો રતિઅરતિથી મુક્ત થઈ શાંતિ મેળવવી હોય તો સુખ દુઃખ આપનારા પદાર્થોની અનિત્યતા વિચારી મનુષ્યે તેના દ્રષ્ટા બનવું.

પરપરિવાદવિરમણ

સો જમું પાપસ્થાનક પરપરિવાદ છે. તેનો સામાન્ય અર્થ પારકાની બાબતોની વાત. પણ તે મોટે ભાગે નિંદાની હોવાથી પરપરિવાદનો અર્થ પરનિંદા એમ થાય છે. પારકી નિંદા કરવી, પારકાના સંબંધમાં ઘસાતું બોલવું, અથવા બીજાઓના સંબંધમાં નકામા ગપ્પાં મારવાં, એ મનુષ્યનો સ્વભાવ થઈ પડ્યો છે. મનુષ્યને તેમાં એક જાતનો રસ અને ઉત્સાહ આવે છે. જ્યાં શાંત, વૈરાગી, હિતકર, પરના ગુણોની વાત ચાલતી હોય ત્યાં મનુષ્ય કંટાળી જાય છે, તેમાં તેને રસ આવતો નથી. પણ જ્યાં બીજાઓનાં દૂષણો ચર્ચાતાં હોય, બીજાની બદબોઈ થતી હોય ત્યાં મનુષ્યને સ્ફુર્તિ આવે છે, અને પોતે પણ તે વાતમાં ભાગ લેવા માંડે છે, અને ખોટીખરી અનેક બાબતો તેમાં ઉમેરીને વાતને રસમય બનાવવા પ્રયત્ન સેવે છે.

જો મનુષ્ય પોતાના જ કાર્યમાં લક્ષ આપે, બીજાઓને મદદની જરૂર હોય અને પોતે તે આપી શકે તેમ લાગતું હોય તો તે આપવા માટે બીજાના કામમાં રસ લે, તે સિવાય જો પોતે પોતાના વિચારો, વચનો અને કાર્યો પર લક્ષ આપે તો પોતાને ઘણું જ લાભ થાય.

પણ મનુષ્યમાં બીજાઓના કામમાં માથું મારવાની ઇચ્છા ઘણી પ્રબલ જણાય છે. બીજાઓ કરતાં પોતાનું જ્ઞાન વધારે છે, અથવા પોતાને સારી આવડત છે તે બતાવવાને અને આ રીતે પોતાના અહંકારને પોષવા જીવે. પારકી બાબતોમાં માથું મારતા જણાય છે. બીજો મનુષ્ય શું

કહે છે, કરે છે અથવા માને છે તેની સાથે આપણને કશો સંબંધ નથી. તે વિષે આપણે છેક તટસ્થ રહેતાં શીખવું જોઈએ. જ્યાંસુધી તે મનુષ્ય બીજા મનુષ્યોની વચમાં ન આવે ત્યાં સુધી સ્વતંત્ર વિચાર કરવાને, સ્વતંત્ર શબ્દો બોલવાને, સ્વતંત્ર કાર્ય કરવાને તેને સંપૂર્ણ હક્ક છે. આપણને જે યોગ્ય લાગે તે કરવાની આપણને સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ, એવો હક્ક આપણે માગીએ છીએ, તો પછી આપણે બીજાને તેટલી જ સ્વતંત્રતા ભોગવવા દેવી જોઈએ; અને જ્યારે બીજો કોઈ મનુષ્ય તેવી સ્વતંત્રતાનો ઉપભોગ કરતા હોય ત્યારે તેની નિંદા કરવાનો આપણને જરા પણ અધિકાર નથી. જો આપણને એમ લાગતું હોય કે અમુક મનુષ્ય અમુક ખોટું કામ કરે છે, અને જો આપણે સહ્યતાથી અને ખાનગી રીતે તેને આપણા વિચારો દર્શાવવાના પ્રસંગ લઈએ તો તેને સમજાવી શકવાનો સંભવ છે, પણ ઘણી બાબતોમાં તો આમ કરવું તે પણ અયોગ્ય રીતે માથું મારવા જેવું કામ છે. જો આપણે ત્રીજા મનુષ્ય સન્મુખ જઈ તે બાબત જણાવીએ તો તેની નિંદા કરી કહેવાય અને નિંદા તે તો મોટો દુર્ગુણ છે.

નિંદાના વિચારમાત્રથી ઘણો અનર્થ પેદા થાય છે. દરેક મનુષ્યમાં ગુણ તેમજ અવગુણ રહેલા છે. પ્રભુ સિવાય કોઈ પણ જીવ પૂર્ણ નથી. “થોડા ઘણા અવગુણો સૌ ભર્યા રે, કોઈના નળીઆં ચુવે, કોઈનાં નેવ રે.” તો પછી આપણે તેના અશુભનું ચિંતન કરી સામાના દોષને પુષ્ટિ આપીએ છીએ. જો તેનામાં તે અવગુણ હોય તો તે પુષ્ટ થાય છે અને ન હોય તો પણ તેનું વારંવાર ચિંતન કરીને દોષનું બીજા તેનામાં રોપવા જેવો પ્રયત્ન આપણા વિચાર

રથી થાય છે. વળી જગતનું વાતાવરણ બગડતું જાય છે. જગતમાં પરદોષદ્રષ્ટિ વધે છે, પણ સૌ કરતાં મોટો ગેર-ફાયદો તો આપણને થાય છે કે આપણું વાતાવરણ મલિન બને છે. પારકાના દોષરૂપી મલિન જળમાં સ્નાન કરવાથી આપણી શુદ્ધિ કેવી રીતે થઈ શકે ?

વળી આપણે વિચારો કરવાથી અટકતા નથી, પણ આપણે બીજાના દોષની કરેલી શોધ લોકો આગળ અતિ-શયોકિતના સાથિયા પૂરી, મીઠું મરચું ભભરાવી, લલકારીએ છીએ અને તેઓ પણ તેમાં બહુ જ રસપૂર્વક લાગ લે છે. તેઓ તે વાત બીજાઓને જણાવે છે. આવી રીતે સંકટો મનુષ્યો તે કમભાગ્ય મનુષ્યની નિંદા કરવામાં લાગ લે છે અને તેનો દોષ સુધારવાનું કામ ઘણું કઠણ બને છે. નિંદાથી કોઈ સુધર્યું નથી અથવા સુધરવાનું નથી. આપણે ધારીએ તો પ્રેમથી-દિલસોજીથી એકાંતમાં કોઈની ભૂલ જણાવી, તેને આપણો બનાવી, તેની ભૂલ કદાચ સુધારી શકીએ.

વળી નિંદા કરવામાં સમયનો દુરુપયોગ થાય છે, લોકોમાં વેરવૃત્તિઓ અને કલહ જાગે છે, મન ઘણું કલુષિત બને છે. નિંદા કરનાર પર કોઈ વિશ્વાસ રાખતું નથી. તે બીજાના દોષો જ શોધતો હોવાથી તેના જ્ઞાનચક્ષુ પર પડલ આવી જાય છે અને તેને સર્વત્ર દોષ જ જણાવા લાગે છે. તે બીજા સંબંધી વિચારો કરવામાં એટલો બધો મગ્ન થઈ જાય છે કે તે પોતાનું ભાન ભૂલી જાય છે.

નિંદા ત્યાગ કરવાના ઘણાં સાધનો છે. દરેક મનુષ્યમાં શુભો તથા દોષો રહેલા છે. શુભ ઉપર પ્રીતિ રાખો અને શુભોને પુષ્ટિ આપો, એટલે દુર્ગુણો યાદ્યા જશે. જે મનુ-

બ્યને ઉપયોગી કામો કરવાના નથી તેવો મનુષ્ય જ આવાં નિંદાનાં કામોમાં રસ લઈ શકે. જો મનુષ્ય ધારે તો— વિચાર કરે તો—ઉપયોગી કામોની ખોટ નથી. મનુષ્ય પોતાનું શરીર સુધારી શકે, નવરાશના સમયમાં સારાં પુસ્તકો વાંચી શકે, શુભ ભાવનાઓનું ચિંતન કરે, કોઈ માંદા મનુષ્યની મુલાકાત લે, કોઈ સેવા કરતી સંસ્થાઓ સાથે જોડાઈ તેના હિતાર્થે કામ કરે, પોતાના પુત્રપુત્રીઓ તથા અન્ય કુટુંબીજનોના હિતના સવાલો વિચારે અને તે પ્રમાણે વર્તે. જો મનુષ્ય આવા કોઈ કામમાં પોતાનો સમય વ્યતીત કરે, તો તેને પરની નિંદા કરવાને કે ગપ્પાં મારવાને અવકાશ જ મળે નહિ. સમય ઘણો અદ્ય છે અને કાર્ય કરવાનાં ઘણાં છે, માટે સુસ્ત મનુષ્યો તો તે અદ્ય સમયનો સાથી શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ કરે છે. તેઓ અનુપયોગી અને ઉપયોગી કામો વચ્ચે પ્રથમ વિવેક કરે છે. અનુપયોગી કામોનો ત્યાગ કરી તેઓ ઉપયોગી કામો કરે છે અને આગળ જતાં ઉપયોગી અને વિશેષ ઉપયોગી કામો વચ્ચે ભેદ પાડી વિશેષ ઉપયોગી કામો કરવા પ્રેરાય છે. પોતાનાથી બનતું વિશેષમાં વિશેષ ઉપયોગી કામ કરવાને જો મનુષ્ય પ્રયત્ન કરે, તો તેને નિંદા માટે કે ગપ્પાં માટે કે પારકી કુથલી માટે સમય ક્યાંથી મળી શકે ?

નિંદા ત્યાગ કરવાનો એક બીજો ઉપાય એ છે કે— પારકી નિંદાની વાતો સાંભળવી બંધ કરો. બીજો કોઈ પારકાની નિંદા કરતો હોય તો તે સાંભળવા ના પાડો. આ રીતે નિંદા સાંભળવાનો રસ ઓછો થશે, તો પછી નિંદા કરવામાં તો રસ રહેશે જ ક્યાંથી ?

જે કોઈનું શુભ કામ જીએ તેને અનુમોદન આપો, પણ બીજાના ખોટા કામની નિંદા ન કરતાં ઉદાર બનો. જ્યાં ત્યાં નિષ્કારણ કોઈની નિંદા કરવાથી સામાને કે આપણને કોઈને પણ લાલ થતો નથી.

નિંદા એ જીભનું મોટામાં મોટું પાપ છે. નિંદા એ દોષદષ્ટિનું પરિણામ છે. જે તેવો મનુષ્ય પારકા કામમાં માથું મારે છે તો તેનો હેતુ મોટે ભાગે બીજાઓને મદદ કરવાનો નહિ, પણ બીજાઓનાં છિદ્રો અને નિર્બળતાઓ જાણવાનો હોય છે. જે મનુષ્ય નિંદાના પાપથી બચે છે, તેને સમય ઘણો મળે છે. તે બહુ સારી રીતે આત્મનિરીક્ષણ કરી શકે છે. તે અંતર્મુખ થઈ પોતાના ગુણદોષ સારી રીતે તપાસી શકે છે અને આ રીતે આત્મસુધારણા કરવા તેને ઘણું અવકાશ મળે છે. તે મનુષ્ય સ્વાધ્યાય પણ સારો કરી શકે છે. સ્વાધ્યાય એટલે સ્વનો અધ્યાય, એટલે આત્માના સ્વરૂપનું ચિંતન—‘હું કોણ છું ? મારું સ્વરૂપ શું ? મારું કર્તવ્ય શું ? મારું સાધ્ય શું ?’ આવા વિચારો કરવામાં જે તે પોતાનો સમય પસાર કરે તો તેને અંદરથી ઘણું જાણવાનું મળે. બહારનું રમણ-રટણ જ્યારે બંધ થાય અથવા ઓછું થઈ જાય ત્યારે અંદરનું રટણ થવા લાગે છે, તો પછી જે મનુષ્ય પરપરિવાદ-પારકા સંબંધી નકામી વાતો, કુથળીઓ-ગપ્પાં-નિંદા વગેરેનો ત્યાગ કરે છે, તેની વાણી પર તેમજ મન પર અપૂર્વ સંયમ આવતો જાય છે અને મનને બહારની પરિસ્થિતિ પર ઓછું ધ્યાન આપવાનું હોવાથી તે અંતર્મુખ બને છે અને ત્યાં તેને અપૂર્વ શાંતિનો અનુભવ થાય છે.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

માયામૃષાવાદવિરમણ

સુતરમું પાપસ્થાનક માયામૃષાવાદ છે. માયાનું આઠમું પાપસ્થાનક અને મૃષાવાદનું બીજું પાપસ્થાનક મળી ૧૭ મું માયામૃષાવાદનું પાપસ્થાનક ઉદ્ભવે છે. માયામૃષાવાદ એટલે કપટ અસત્યયુક્ત, બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ઢોંગ-દંભ છે. શ્રીમદ્ યશોવિજયજીના શબ્દો પ્રમાણે આ માયામૃષાવાદનો દોષ વિષને વધારવાની સ્થિતિ, અથવા સર્પને છ'છેડવાની ક્રિયા છે.

ઢોંગની ઉત્પત્તિનું કારણ એ છે કે-મનુષ્ય હોય તેના કરતાં સારો દેખાવા મ્ચે છે, પોતાનું અજ્ઞાન અને પોતાના દોષ ઢાંકી પોતે જ્ઞાની અને નિર્દોષમાં ખપવા માગે છે. આ કારણથી-લોકોના ખોટા ભયથી પોતે અનેક રીતે અસત્ય બોલે છે અને કપટક્રિયા કરે છે, પોતે બોલેલું એક અસત્ય અથવા કરેલું એક ખોટું કામ છુપાવવા મનુષ્ય જૂઠની પરંપરા સેવે છે અને પછી તે અસત્ય અને કપટ એટલું બધું વધી જાય છે કે તેનાથી તે છુપાવી શકાતું નથી અને તેની દશા ઘણી દયાજનક થાય છે.

ઢોંગના એટલા બધા ગેરફાયદા છે કે તેનો પૂરો વિચાર પણ આવી શકે નહિ, છતાં કેટલાક ગેરફાયદા વર્ણવવામાં આવશે. ઢોંગ લાંબો સમય ટકતો નથી. અંતે કપટ પકડાય છે ત્યારે તેની કેટલીક સત્ય બાબતો હોય તે પણ ઢોંગ ભેગી તણાઇ જાય છે અને તે સર્વથા પાપી કે અસત્યવાદી

હતો, એમ લોકો માનવાને દોરાય છે. ઢોંગથી તેના આત્મા પર પડલ આવી જાય છે. વારંવાર અસરલ અને કપટમય-વક્ત્ર વિચારો કરવાથી તેનું મન પણ તેવું જ વક્ત્ર બને છે, એટલે આત્માના સીધાં કિરણો તે મનદ્વારા પ્રકટી નીકળતાં નથી. તેથી તેનો આત્મા સત્ય અને અસત્ય વસ્તુ વચ્ચેનો ભેદ પારખી શકતો નથી. સત્યવાદી જ અનેક અસત્ય બાબતોમાંથી કયી સત્ય બાબતો છે, તે એકદમ સમજી શકે છે. જે મનુષ્યો બીજાને છેતરવા જાય છે તે જાતે જ છેતરાય છે; કારણ કે એક મનુષ્ય અપ્રમાણિકપણે થોડો સમય વ્યાપારમાં બીજાને છેતરે, પણ જ્યારે તેનું કપટ પકડાય ત્યારે લોકો તેની સાથેની લેવડદેવડ ઓછી કરે, એટલે તેની આવક ઓછી થાય. આમ આખરે તો ઢોંગ અથવા કપટનો આશ્રય લેનાર મનુષ્ય વ્યવહારમાં પણ પાછો પડે છે અને આટલો સમય કપટ અને અપ્રમાણિક-પણાનો આશ્રય લઈ પોતાના મનને જે નુકસાન કર્યું તેની તો કિંમત આંકી શકાય જ નહિ. જ્યારે ઢોંગ પકડાય છે ત્યારે તે ઢોંગી મનુષ્ય પરથી સર્વનો વિશ્વાસ ઉઠી જાય છે.

મનુષ્ય ઢોંગ કરે, અસત્ય બોલે, ફૂડકપટ કરે, પણ તેમાં તેનું હૃદય ડાંખ માર્યા વિના રહેતું નથી. કપટી મનુષ્ય નિરંતર બીકણ હોય છે. ગમે તેટલો નિર્ભયતાનો ડોળ કરે, પણ સૂર્યના પ્રકાશિત કિરણ આગળ જેમ ધુમસ વીખરાઈ જાય છે તેમ સત્ય અને પ્રમાણિક મનુષ્યની તેજભરી આંખો આગળ તેનું મુખ ઢીલું પડી જાય છે, તેનું તેજ ઝાંખું પડી જાય છે. આખું વિશ્વ સત્ય પર રચાયું છે, માટે સત્યના નિયમોનો ભંગ કરી જગતને છેત-

રનાર મનુષ્ય લાંબો કાળ વિજય પામી શકે નહિ. કુદરત પોતાના નિયમોનો લંગ લાંબો સમય સહન કરી શકે જ નહિ, માટે આત્મ અભ્યાસી મનુષ્યે કપટ અને અસત્યને પોતાના હૃદયમાંથી દેશવટેા આપવો.

ઉપદેશસમતિકા નામના ગ્રંથમાં માયાકપટીની કેવી દુર્દશા થાય છે, તે ઉપર એક દષ્ટાંત આપેલું છે.

શ્રી તિલકપુરમાં ધર્મબુદ્ધિ અને પાપબુદ્ધિ નામના બે વણિક રહેતા હતા. ધર્મબુદ્ધિ સરલસ્વભાવી તેમજ પરહિતચિંતક હતો અને પાપબુદ્ધિ કપટી, માયાવી અને વિશ્વાસુને છેતરનારો હતો. બંનેને વેપાર નિમિત્તે મૈત્રી થઈ. લોકો એમ કહેતા હતા કે—કાષ્ટ અને કરવત જેવો આ યોગ છે, તથાપિ પોતાના ઉત્તમપણાથી ધર્મ-બુદ્ધિએ તે પાપબુદ્ધિનો ત્યાગ કર્યો નહિ. બંને જણ વેપાર નિમિત્તે બીજે દેશ ગયા અને વ્યવસાય કરી દરેક હજાર સોનામહોરો કમાયા. તે બંને પોતાના ગામ તરફ પાછા વળ્યા. જ્યારે પોતાનું નગર પાસે આવ્યું ત્યારે પાપ-બુદ્ધિએ ધર્મબુદ્ધિને કહ્યું—“મિત્ર ! આટલું બધું ધન નગરમાં કેમ લઈ જવાય ? માટે કેટલુંક અહીં જ દાટી મૂકીએ, પછી યોગ્ય અવસરે તે લઈ જઈશું; કારણ કે ધનને અનેક પ્રકારે રાજા, ભાગીદાર અને ચોરથી લય હોય છે.” આમ સાંભળી ધર્મબુદ્ધિએ પાંચ સો સોનામહોર એક વૃક્ષ નીચે દાટી. તેને વિશ્વાસ પમાડવા પાપબુદ્ધિએ પણ તેમજ કર્યું. પછી તેઓ પોતપોતાને ઘેર ગયા. પાપ-બુદ્ધિ રાત્રે છાનોમાનો બંનેનું દાટેલું ધન લઈ ગયો. એક દિવસ પાપબુદ્ધિને ધર્મબુદ્ધિ આવી કહેવા લાગ્યો

કે “મિત્ર ! ચાલો હવે આપણે તે દારેલું ધન કાઢી આવીએ.” ત્યાં જઈને જોયું તો ખાડો ખાલી જોવામાં આવ્યો. પાપ-બુદ્ધિ ઘણો વિલાપ કરવા લાગ્યો અને છેવટે તેણે ધર્મ-બુદ્ધિ ઉપર આક્ષેપ મૂકતાં કહ્યું : “હે દુષ્ટ ! તેં જ આ કામ કર્યું છે, કારણ કે આપણા બે વિના બીજું કોણ આ વાત જાણતું હતું ? ” ધર્મબુદ્ધિ કહે—“હું કદી એવું કામ કરું નહિ. કોઈ પાપીએ તે કામ કર્યું હશે. ” આમ બન્ને વચ્ચે વિવાદ થયો અને વાત રાજસભામાં ગઈ. બન્નેના સાક્ષી વિષે પૂછવામાં આવતાં પાપબુદ્ધિ બોલી ઉઠ્યો કે—મારો સાક્ષી દેવતા છે. રાજાએ કહ્યું—પ્રભાતે તેની પરીક્ષા થશે. પાપબુદ્ધિએ રાત્રે પોતાના પિતાને સઘળી હકીકત કહી અને જંગલમાં જઈ વૃક્ષના કોતર(પોલ)માં ભરાઈ બેસવા જણાવ્યું. અને રાજા પૂછે ત્યારે “ પાપબુદ્ધિ નિષ્કલંક છે અને ધર્મબુદ્ધિ તસ્કર છે, ” એમ કહેવાતું સૂચવ્યું. પ્રભાતે રાજા પ્રધાન વગેરે અમલદારો તથા ધર્મ-બુદ્ધિ પાપબુદ્ધિ વગેરે લોકો ત્યાં હાજર થયા. સવાલ પૂછતાં પાપબુદ્ધિના પિતાએ ગોઠવેલો જવાબ આપ્યો. લોકો આમતેમ જોવા લાગ્યા પણ કોઈ મનુષ્ય નજરે પડ્યો નહિ. ધર્મબુદ્ધિએ તરત જ સમયસૂચકતા વાપરી જણાવ્યું કે—“ આ કોટરને બાળી નખાવો એટલે દેવ કે મનુષ્ય પ્રત્યક્ષ થાય. ” કોટર બાળવાની શરૂઆત કરી કે તરતજ પાપબુદ્ધિનો પિતા તે કોટરમાંથી ગભરાતો ગભરાતો બહાર નીકળ્યો. પ્રશ્ન પૂછતાં તેણે સર્વ સત્ય નિવેદન કર્યું. લોકો તથા અમલદાર વર્ગ તેને તથા તેના પુત્રને ધિક્કારવા લાગ્યા. રાજા પાપબુદ્ધિને ભારે શિક્ષા કરવા

તૈયાર થયો પણ ધર્મબુદ્ધિએ તેને તેમ કરતાં વાર્યો. રાજા વગેરે ધર્મબુદ્ધિની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. માયામૃષાવાદ આ ભવમાં પણ દુઃખ આપે છે.

હવે માયામૃષાવાદ તજવાનો સૌથી શ્રેષ્ઠ ઉપાય સત્ય અને સરલતા છે. જો કે સત્યવાદી અને સરલ મનુષ્યોને પ્રારંભમાં કદી દુઃખ પડે, કેટલીક અડચણોમાંથી પસાર થવું પડે, પણ અંતે સત્યનો જય થાય છે. સત્યવાદી અને સરલ પ્રકૃતિવાળો જીવ ઘણી ત્વરાથી પોતાનો વિકાસ કરી શકે છે. તે નિર્ભય બને છે, તે નિરંતર શાંતિ જાળવે છે અને તેવા મનુષ્યનું શરીર પણ નિરોગી રહે છે. પરસ્પર અનુકૂલ આંદોલનો તેના શરીરમાં ચાલે છે, તેથી રોગના વિરોધી આંદોલનો જવા માંડે છે. નિષ્કપટી અને સત્યપ્રિય મનુષ્ય હજારો અસત્ય બાબતોમાંથી, સત્ય બાબતો કર્મ છે તે તુરત જ પારખી શકે છે. સત્યનો સફળુષ આવતાં બધા દુર્ગુણો નાશ પામવા લાગે છે, કારણ કે જે મનુષ્યને સત્ય બોલવાનું હોય છે તે કેટલાંક પાપો તો કરી શકે જ નહિ. તેને તો સત્ય હોય તે જ બોલવાનું હોય છે, તેથી ઘણા પ્રકારની કુટિલતાથી તે બચી જાય છે.

જે મનુષ્ય અસત્યથી, કપટથી અથવા ઢોંગથી બીજાને છેતરવા પ્રયત્ન કરે છે તેનો પોતાનો અંતરાત્મા અવરાય છે, તેથી તે અંતરાત્માનો અવાજ સાંભળી શકતો નથી અથવા તો તેની ઝાંખી પામી શકતો નથી; માટે જેમ બને તેમ મનુષ્યે ઢોંગનો ત્યાગ કરી સરલ પ્રકૃતિવાળા બનવું. જ્યાં સરલતા છે ત્યાં પવિત્રતા છે અને જ્યાં પવિત્રતા છે ત્યાં જ પ્રભુનો વાસ છે.

પ્રકરણ ૧૮ મું

મિથ્યાત્વશલ્યવિરમાણુ

આ મિથ્યાત્વશલ્ય એ અઢારમું અને છેલ્લું પાપસ્થાનક છે. તે છેલ્લું છે. પણ સૌથી પ્રથમ સ્થાન ભોગવે તેવું છે. ઉપા૦ યશોવિજયજી કહે છે કે—ત્રાજવામાં એક બાળુ સત્તર પાપસ્થાનક મૂકે ને એક બાળુ આ ૧૮ મું મૂકે તો આ વધે તેમ છે. તેનો અર્થ એ થાય છે કે—મનુષ્યોના હૃદયમાં જ્યાં સુધી મિથ્યાત્વરૂપી વિષ પ્રવેશેલું હોય છે ત્યાં સુધી તે મનુષ્ય કોઈ પણ કામ તથાવિધ લાવથી કરી શકતો નથી. મિથ્યાત્વ એટલે સત્યને અસત્ય માનવું અથવા અસત્યને સત્ય માનવું તે. મિથ્યા એટલે જૂઠું. વસ્તુને વસ્તુસ્વરૂપે ઓળખવી તે જ્ઞાન અને વસ્તુને અવસ્તુરૂપે ઓળખવી તે મિથ્યાત્વ છે. સાધુને અસાધુ તરીકે અને અસાધુને સાધુ તરીકે, માર્ગને ઉન્માર્ગ તરીકે અને ઉન્માર્ગને માર્ગ તરીકે, ધર્મને અધર્મ તરીકે અને અધર્મને ધર્મ તરીકે—ટૂંકમાં વસ્તુને અવળે રૂપે સમજવી એ સર્વ મિથ્યાત્વ છે. જ્યાં સુધી મિથ્યાત્વ અથવા અસદ્જ્ઞાન હોય ત્યાં સુધી સદ્ભાવ સંભવે નહિ અને અસદ્જ્ઞાનરૂપી વિષ હૃદયમાં પેહું હોય ત્યાં સુધી અનેક પ્રકારની શંકાઓ અને પ્રશ્નો થયાં કરે છે. તેવી સ્થિતિમાં મનુષ્ય દઢ નિશ્ચયથી કાંઈ પણ કામ કરી શકે નહિ અને શ્રદ્ધાપૂર્વકના જ્ઞાન વિના ચારિત્ર સંભવી શકે જ નહિ. આ મિથ્યાત્વ ઉત્પન્ન થવાનાં બે મુખ્ય કારણો છે: એક અજ્ઞાન અને બીજું દુરાચર.

જે મનુષ્યને રૂપાનું જ્ઞાન ન હોય તે ચળકતી છીપને રૂપા તરીકે માની લેય છે, જેને સાચા હીરાનું જ્ઞાન ન હોય તે પુખરાજને હીરો ગણી લેય. તેમ સદ્વસ્તુનું જ્ઞાન જીવને ન હોય

તો અસદ્વસ્તુને સદ્વસ્તુ તરીકે માની લેય છે. આનું નામ મિથ્યાત્વ અથવા અસત્ય જ્ઞાન. આ મિથ્યાત્વ સદ્જ્ઞાનથી નાશ પામે છે. સત્ય વસ્તુ જાણતાં મનુષ્ય અસત્યનો ત્યાગ કરે છે. મહાવીર પ્રભુ પાસે જે દિવે-બ્રાહ્મણે દીક્ષા લઈ ગણધર થયા તે સર્વને જ્ઞાન નહોતું એમ નહિ, જ્ઞાન તો હતું, પણ તેમાં કેટલાક દોષ હતા; તેઓ જ્ઞાનનું સત્ય તત્ત્વ જાણવા આતુર હતા તેથી સત્ય જ્ઞાન મળતાં તેઓએ પોતાનો અજ્ઞાનવાળો મત છોડી દીધો, માટે મિથ્યાત્વ અથવા અસદ્જ્ઞાન દૂર કરવાનો સારો ઉપાય સદ્જ્ઞાન છે. લોકોને સદ્જ્ઞાન આપવામાં આવે તો ઘણા જીવો પોતાની ભૂલો સુધારવા તૈયાર હોય છે.

ઈંગ્લાંડમાં એક એવો વિચારક પક્ષ છે કે જે પોતાને Agnostic કહેવરાવે છે. તેનો અર્થ ‘અજ્ઞાનવાદી’ એવો થાય છે. તેઓ કહે છે કે “અમને અમુક બાબતોના પુરાવા આપો, એટલે અમે તે વાત માનવાને તૈયાર છીએ.” આવા મનુષ્યો જ્ઞાનના જિજ્ઞાસુ કહેવાય, અને તેમને સદ્જ્ઞાન આપવામાં આવે તો તે પોતાની ભૂલ ક્યાં છે? તે સમજી તે દૂર કરવા પ્રયત્ન કરે. પરંતુ કેટલાક એવા મનુષ્યો હોય છે કે-જેઓ દુરાગ્રહી હોય છે. તેમને સમજાવવાનું કામ ઘણું કઠણ છે. તેઓ પ્રથમ પકડેલી વાતને કદાપિ મૂકતા નથી. તાતસ્ય કૂપોડયં इति ब्रुवाणाः क्षारं जलं कापुरुषाः पिबन्ति- આ બાપનો કૂવો છે, એમ કહી કાયર પુરુષો બીજે મિષ્ટ જળ મળતું હોય છતાં ખારું જળ પીએ છે. તેમનામાં વિવેકશક્તિ હોતી નથી. એ તો સમય જતાં દુઃખ પામીને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે. દુરાગ્રહીને સુધારવાનો બીજો માર્ગ જ નથી. એક

કવિએ કહ્યું છે કે અજ્ઞાને સુખે આરાધી શકાય છે અને વિશેષજ્ઞને તો તેથી વધારે સુખે આરાધાય છે, પરંતુ દુર્વિદ્ગ્ધ મનુષ્યને તો કોઈ રીતે સમજાવી શકાતો નથી.

તત્ત્વવિદ્યા ઉપર શ્રદ્ધા એનું નામ જ સમ્યગ્દર્શન, એમ જૈનશાસ્ત્રકારો કહે છે. જ્ઞાન અને ચારિત્રની વચ્ચે આ શ્રદ્ધાના અકોડાની ખામી જ્યાં ત્યાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. કેટલાક મનુષ્ય જાણે પણ તે પ્રમાણે વર્તી શકતા નથી; કારણ કે તેના દિલમાં તે જ્ઞાન વિષે પૂર્ણ શ્રદ્ધા હોતી નથી. જ્યાં શ્રદ્ધા આવી એટલે તે પ્રમાણે અવશ્ય કાર્ય થવાનું. કદાચ મનુષ્ય પોતાના જ્ઞાન પ્રમાણે આચરણ ન કરી શકે, પણ જો તેને તે જ્ઞાન પર શ્રદ્ધા હોય તો વહેલોમોડો તે પ્રમાણે વર્તવાનો. આ જ્ઞાન તે Right belief-સાચી શ્રદ્ધા છે. તેટલા વાસ્તે કહેવામાં આવ્યું છે કે-ચારિત્રઘ્નઃ સિધ્યન્તિ ચારિત્રથી બ્રહ્મ થયેલા જીવો પણ સિદ્ધિ પામે, અર્થાત્ અત્યારે પોતાની માન્યતા પ્રમાણે જીવો આચરણ ન રાખી શકતા હોય, છતાં જો તેમની માન્યતા સત્ય હોય તો ધીમે ધીમે તેમની માન્યતા કાર્યમાં ઉતરશે અને તેઓ ઈષ્ટસિદ્ધિ કરી શકશે. પણ જો મનુષ્ય સત્ય શ્રદ્ધાથી ડગ્યો તો તે સર્વથા ડગ્યો સમજવો, તેની સિદ્ધિ થતી નથી. આ બાબત પર જૈનશાસ્ત્રકારો ઘણો ભાર મૂકે છે અને તે વ્યાજબી પણ છે. સચ્ચારિત્રનું મૂળ સત્શ્રદ્ધા છે અને તેનું મૂળ સદ્જ્ઞાન છે, માટે જ કહેવામાં આવ્યું છે કે તત્ત્વોને યથાર્થ સમજી તે પર શ્રદ્ધા રાખો અને જ્યાં સદ્જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું એટલે મિથ્યાત્વ ત્યાગ્યું જશે, હૃદયમાં અપૂર્વ બળ આવશે, કારણ કે અજ્ઞાન જતાં જીવને આત્માના અસ્તિત્વ પર, આત્માના અમરત્વ પર, કર્મના નિયમ પર,

પુનર્જન્મના સિદ્ધાંત પર, સાધુઓ, ઉપાધ્યાયો, આચાર્યો, અહીંતો, સિદ્ધો પર તથા પોતાનામાં રહેલા અપૂર્વ બળ પર વિશ્વાસ આવશે-શ્રદ્ધા પ્રકટશે; પછી સર્વ મુશ્કેલીઓ દૂર થશે. આત્માના બલુનમાં શ્રદ્ધાનો પવન ભરાશે, પછી નજીવી દોરીઓ તૂટતાં વાર લાગશે નહિ અને બલુન પોતાનો જીએ ઊડવાનો માર્ગ લેશે; માટે જ કહેવામાં આવે છે કે સમ્યગ્-દર્શન થતાં-તત્ત્વો પર પૂર્ણ શ્રદ્ધા થતાં જીવનો ઘણો માર્ગ કપાઈ જાય છે અને તેને પાછા પડવાનું ભાગ્યેજ થાય છે. તે જીવ હવે નિર્વાણ સુધી વહેતા ઝરામાં પગ મૂકે છે. ત્યાંથી આગળ વધ્યા કરે છે. શ્રદ્ધા પર્વતને પણ હલાવે છે. શ્રદ્ધા એ પરમબળ છે. શ્રદ્ધા એટલે દૃઢ નિશ્ચય. મનુષ્યને જ્યાં સત્તત્ત્વો પર શ્રદ્ધા થઈ એટલે તેનું જીવન ઉન્નત થયા વિના રહેતું નથી. શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ ધર્મખિન્દુમાં કહ્યું છે કે—

રાજદણ્ડમયાત્પાપં, નાચરત્યધમો જનઃ ।

પરલોકમયાદ્મધ્યઃ, સ્વભાવાદુત્તમો જનઃ ॥ ૧ ॥

અધમ પુરુષ રાજદંડના ભયથી પાપકર્મ કરતો નથી, મધ્યમ પ્રકારનો મનુષ્ય પરલોકના ભયથી ખોટું કામ કરતો નથી અને ઉત્તમ પુરુષ તો સ્વભાવથી જ તેવા કામથી અલગ રહે છે. જે ઉત્તમ પુરુષ છે તે તો જ્ઞાનદૃષ્ટિથી પોતાના-આત્માના સ્વભાવને સમજે છે અને પાપકર્મ કરતો નથી, પણ મધ્યમ પ્રકારનો મનુષ્ય જો તેને ધર્મનાં તત્ત્વો પર શ્રદ્ધા હોય તો પાપકર્મ કરે નહિ. પરભવમાં અશુભ કાર્યોનાં અશુભ ફળો ભોગવવાં પડશે, એવી તેને પૂર્ણ પ્રતીતિ હોય તો તેનાથી ખોટાં કામો થાય જ કેવી રીતે ? કેપ્ટન પર શ્રદ્ધા રાખી આપણે વહાણમાં બેસી સમુદ્રને ઓળંગી

જમએ છીએ તેમ જ્ઞાની-સર્વજ્ઞ મહાત્માઓ-તીર્થંકરોનાં વચનો પર શ્રદ્ધા રાખી તેમનાં વચન પ્રમાણે આપણું જીવન ગાળી આપણે પણ આત્મશ્રેય સાધી શકીએ. તેઓ નિષ્કારણ જગદ્ગ્રંથુ હતા. તેમને અસત્ય બોલવાનો હેતુ ન હતો. તેઓનું ઉચ્ચ અને પરોપકારી જીવન જ આ બાબતની સાક્ષી પૂરે છે. અને જો આપણે તેમના કહ્યા પ્રમાણે વર્તવા માંડીએ તો અહીં ને અહીં આપણને તેમના વચનની સત્યતા જણાઈ આવે છે, તો પછી જે બાબતોમાં આપણી મતિ કામ ન કરતી હોય, તેવી બાબતોમાં તેમના વચન પર શ્રદ્ધા રાખી વર્તીએ તો લાભ થવાનો મોટો સંભવ છે. જે કામ આપણી નૈતિક લાવના કે અંતઃકરણ વિકૃત હોય તેવું કાર્ય ગમે તેવો મહાપુરુષ કહે તો પણ આપણે કરવાનું નથી, પણ જ્યાં ધર્મોનાં સત્યો પર શ્રદ્ધા રાખવાથી બળ, ઉત્સાહ, ઉચ્ચતા અને સમભાવ પ્રકટ થતાં હોય ત્યાં તેવી શ્રદ્ધા રાખવી એ વાજબી છે.

શ્રદ્ધાથી માનેલી સત્ય વાતો ધીમે ધીમે આપણા અનુભવજ્ઞાનમાં આવે છે અને પછી દૃઢ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે. સાચી શ્રદ્ધા થયા પછી મિથ્યાત્વનું શબ્દ (તીર) હૃદયમાંથી હ્રમેશ માટે ચાલ્યું જાય છે અને આપણે પણ જોશપૂર્વક-શક્તિપૂર્વક આપણા ખરા ઉદ્ગારો કાઢી શકીએ છીએ, પછી આપણને સમ્યગ્દર્શન થશે અને આપણું જીવન તદ્દન બદલાઈ જશે. આ મિથ્યાત્વ-અજ્ઞાન ગયું અને સત્ય તત્ત્વો પર શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ એટલે બીજાં પાપસ્થાનકોનો ત્યાગ કરવાનું કામ ઘણું સુગમ થાય છે. અને આપણાં પૂર્વનાં કર્મ ઘણાં નિબિડ (તીવ્ર) હોય તો અદ્ય સમયમાં આપણે આત્મકલ્યાણ કરી શકીએ છીએ.

હવે મિથ્યાત્વના ૨૧ પ્રકારો બાણવાની જરૂર હોવાથી તેઓ પૈકી પ્રથમ સંજ્ઞાઆશ્રી દશ ભેદ કહે છે. સંજ્ઞા મિથ્યાત્વ એટલે વસ્તુ અમુક છતાં તેને બીજા રૂપમાં કહેવી-માનવી તે.

૧. ધર્મ—જ્ઞાનદર્શનચારિત્રાદિ, તેને અધર્મ માનવો.

૨. અધર્મ—હિંસા, અસત્ય, મૈથુનાદિ તેમાં ધર્મ માનવો તે. યજ્ઞ-યાગાદિમાં તેમ જ કન્યાદાનાદિમાં જે પુન્ય માનવામાં આવે છે તેનો આ પ્રકારના મિથ્યાત્વમાં સમાવેશ થાય છે.

૩. સન્માર્ગ—શ્રાવક ને સાધુના વ્રત નિયમાદિને ઉન્માર્ગ માનવો તે.

૪. ઉન્માર્ગ—કાયકલેશ, કંદમૂળભક્ષણ, રાત્રિભોજનાદિને માર્ગ માનવો તે.

૫. અસાધુ—કંચન તથા કામિનીના ભોગી, સંસારમાં આસક્ત એવાને સાધુ માનવા તે.

૬. સાધુ—કંચન તેમજ કામિનીથી ન્યારા, પંચ મહા-વ્રતધારી મુનિરાજને અસાધુ માનવા તે.

૭. જીવ—ચેતના લક્ષણવાળાને અજીવ માનવો, જીવને પંચમહાભૂતનું કાર્ય માનવું, જીવનું અસ્તિત્વ જ ન માનવું તે.

૮. અજીવ—પૌદ્ગલિક પદાર્થોને કોઈ કારણને લઈને તેમાં વૃદ્ધિ, હાનિ થતી દેખી જીવરૂપ માનવા તે.

૯. મૂર્ત—મૂર્તમાન-રૂપી એવા કર્મ વગેરેને અમૂર્ત માનવા તે.

૧૦. અમૂર્ત—જીવ, આકાશ વગેરેને મૂર્ત માનવા તે.

અથવા મુક્ત જે સર્વ કર્મોને ખપાવી મોક્ષને પ્રાપ્ત થયેલા છે તેને અમુક્ત માનવા અને અમુક્ત-જે હરિહરાદિ-ખરી મુક્તિને નહીં પામેલા-સંસારમાં જન્માદિ ધારણ કરવાવાળા તેમને મુક્ત માનવા તે.

આ દશ પ્રકારના મિથ્યાત્વ સંજ્ઞાને આશ્રીને છે.

હવે મિથ્યાત્વના બીજા મુખ્ય પાંચ ભેદો કહે છે—

૧. અભિગ્રહિક—પોતપોતાના મતનો આગ્રહ-અમે ગ્રહણ કર્યો છે તે ધર્મ જ સાચો છે, બીજા બધા ખોટા છે એમ માનવું તે. એવો આગ્રહ જૈનધર્મીને જૈન ધર્મ પ્રત્યે હોય તો તે મિથ્યાત્વ ગણાતું નથી, પરંતુ ત્યાં આગ્રહ હોતો જ નથી. ત્યાં તો જે સર્વ દોષ રહિત હોય તે દેવ, જે કંચનકામિનીના ત્યાગી તથા ગુરુના ગુણોથી સંયુક્ત હોય તે ગુરુ અને જે દયાસંયુક્ત હોય તેમ જ અધર્મના કોઈ પણ પ્રકારનો જેમાં સમાસ ન હોય તે ધર્મ. આમ ખુદ્દી માન્યતા હોય છે. ત્યાં અમુક જ દેવ, અમુક જ ગુરુ એવો ખોટો આગ્રહ હોતો નથી-તેને તો ગુણની સાથે જ સંબંધ હોય છે.

૨. અનભિગ્રહિક—બધા ધર્મ સારા, બધાને માનીએ, કોઈને નિંદીએ નહીં, બધા દેવને પગે લાગીએ, બધા ગુરુની ભક્તિ કરીએ, આવી મૂઢતાવાળી માન્યતા તે અનભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ છે; કારણ કે તેને સુવર્ણ કે લોહની પરીક્ષા જ કરતા આવડતી નથી અને ગોળ ખોળ બન્નેને તે સરખા-ભક્ષ્ય માને છે.

૩. આભિનિવેશિક—આમાં સત્ય માર્ગ જાણ્યા છતાં કોઈ પ્રકારનો આગ્રહ બંધાઈ જવાથી અસત્ય માર્ગની-અસત્ય

હકીકતની પ્રરૂપણાનું કરવાપણું છે. આ મિથ્યાત્વ બહુ જ વિષમ છે. જાણીબુઝીને અસત્ય પ્રરૂપણા કરનાર સમજાવ્યો સમજતો નથી, કેમકે તેને તો સમજવું જ નથી. જેમ વર્તમાન કાળે કેટલાક ઢુંઢકપંથી સાધુઓ શાસ્ત્રાધારથી જિનપ્રતિમાને પૂજનિક તથા વંદનિક જાણે છે—માને છે, છતાં પોતાના કુમાર્ગને ત્યજી શકતા નથી તેમ.

૪. સાંશયિક—જિનવચનમાં શંકા કરવી તે. શંકાના બે પ્રકાર છે. એક મિથ્યાત્વરૂપ શંકા છે કે જેમાં ‘આમ સર્વજ્ઞે કહ્યું છે, પણ તે તો કાંઈ સત્ય લાગતું નથી.’ આવી વિચારણા હોય છે. બીજી શંકા ખરું તત્ત્વ સમજવાની આકાંક્ષારૂપ છે. તેમાં ‘પોતાના અદ્યક્ષપણથી અમુક વાત બરાબર સમજાતી નથી તેથી તે ગીતાર્થ ગુરુ પાસે સમજવા યોગ્ય છે.’ એવા પ્રકારની વિચારણા છે. આ શંકા મિથ્યાત્વરૂપ નથી.

૫. અનાલોગિક—અવ્યક્ત એવા એકેન્દ્રિયથી આરંભીને અસંજી પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવોને જે મિથ્યાત્વ હોય છે તે.

આ પાંચ ભેદો કર્મબંધના મુખ્ય હેતુ તરીકે અનાદિ કાળથી ચાલ્યા આવતાં પ્રસિદ્ધ છે.

હવે લૌકિક ને લોકોત્તર દેવગત, ગુરુગત ને પર્વગત મિથ્યાત્વના છ ભેદ કહે છે:—

૧. લૌકિક દેવગત મિથ્યાત્વ—રાગ, દ્વેષ, મોહાદિ દોષવાળા હરિહરાદિ દેવોને દેવ તરીકે માનવા તે.

૨. લૌકિક ગુરુગત મિથ્યાત્વ—કંચનકામિનીના ભોગી, સંસારમાં આસક્ત, કંદમૂળભક્ષણ, રાત્રિભોજનાદિ પાપક્રિયામાં

પ્રવૃત્તિ કરનાર બાવા, જોગી, સાધુ, સંન્યાસી વગેરે કુલિંગ-ધારીઓને ગુરુ તરીકે માનવા તે.

૩. લૌકિક પર્વગત મિથ્યાત્વ-હોળી, બળેવ, નવરાત્રિ વગેરે અનેક મિથ્યાત્વીઓનાં પર્વને પર્વ તરીકે માની તેનું આરાધન કરવું તે.

૪. લોકોત્તર દેવગત મિથ્યાત્વ-લોકોત્તર દેવ વીતરાગ સર્વદોષવિમુક્ત તેની આ લોકના સુખને માટે, પુત્રાદિની, ધનાદિકની, સ્ત્રી વગેરેની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાએ ભક્તિ કરવી અથવા માનતા કરવી તે.

૫. લોકોત્તર ગુરુગત મિથ્યાત્વ-પંચમહાવ્રતધારી, સંસારથી વિરક્ત શુદ્ધ મુનિમહારાજની આ લોક સંબંધી પૂર્વોક્ત સુખાદિકની પ્રાપ્તિ માટે ભક્તિ કરવી તે અથવા પાસથ્યા, દુરાચારી અને માત્ર યતિવેશધારીને ગુરુ તરીકે માનવા ને તેની ભક્તિ કરવી તે.

૬. લોકોત્તર પર્વગત મિથ્યાત્વ-જ્ઞાન પંચમી, મૌન એકાદશી, પોસ દશમી, પર્યુષણાદિ પર્વોનું આરાધન અથવા આંખિલ, ઉપવાસાદિ તપ આ લોકના સુખની ઇચ્છાએ તે જો પર્વાદિકને દિવસે કરવો તે.

આ છ પ્રકારો પૈકી પાછલા ત્રણ પ્રકારના મિથ્યાત્વ ધર્મી કહેવાતા માણસો-શ્રાવક, શ્રાવિકાઓ પણ સેવે છે, પરંતુ તે પરિણામે બહુ હાનિકારક છે; તેથી ઉત્તમ જીવોએ ઇહલોક સંબંધી પૌંદ્રગલિક સુખની વાંચ્છા તજી દઈને માત્ર મોક્ષસુખની ઇચ્છાએ જ શુદ્ધ દેવ, ગુરુનું ને લોકોત્તર પર્વનું આરાધન કરવું.

આ કુલ એકવીશ (૧૦+૫+૬) પ્રકારના મિથ્યાત્વ જે તને ને ગુરુના ચરણને લગે તે પ્રાણી પાપથી લેપાય નહીં, અને મિથ્યાત્વ જવાથી મત્સરદ્રોહાદિક અન્ય દોષો પણ તેનાથી દૂર જાય છે. એવા સમક્ષિધારી, શ્રુતોક્ત આચારવડે સદાચારવાળા અને શાસનની ઉન્નતિ કરવાવાળા પ્રાણીઓ ભક્તિ કરવા યોગ્ય છે. તેમની સેવાભક્તિ કરવાથી તેવા ગુણો પોતાને પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

હવે કર્તા મિથ્યાત્વને ઉપમાદ્વારા પ્રરૂપે છે. કર્તા કહે છે કે—આ જગતના અન્ય વ્યાધિઓ તો ઔષધવડે પણ દૂર થાય છે, પરંતુ મિથ્યાત્વ તો પરમ રોગ છે. તે જેમ તેમ દૂર થતો નથી. વળી બીજો અંધકાર તો દીપકથી દૂર થાય છે, પરંતુ મિથ્યાત્વ તો પરમ અંધકાર છે તે જેમ તેમ દૂર થતો નથી. અન્ય અંધકારમાં પૌદ્ગલિક વસ્તુઓ દેખાતી નથી, પરંતુ આ પરમ અંધકાર તો શુદ્ધ માર્ગ તથા આત્મસ્વરૂપને જણાવા દેતો નથી. મિથ્યાત્વ પરમ શત્રુ છે. સામાન્ય શત્રુ હોય તે બહુ વિનાશ કરે તો સુખનાં સાધનોનો કે છેવટ એક ભવ આશ્રી પ્રાણનો વિનાશ કરે, પણ આ પરમ શત્રુ તો અનંત જન્મમરણ આપે છે, ને અનંતા ભવોમાં અનંતી દુઃખની રાશિ પ્રાપ્ત કરાવે છે. પરમ શત્રુ તે મિથ્યાત્વ છે, અન્ય શત્રુ તો દેહનો ઘાત કરી શકે છે, પણ આ પરમ શત્રુ તો આત્માનો—આત્મગુણનો વિઘાત કરે છે. પરમ નરક તે મિથ્યાત્વ છે. રત્નપ્રભાદિ સાત નરકમાં જનારનો તો અમુક કાળે છૂટકો થાય છે, પરંતુ મિથ્યાત્વરૂપ નરકમાં સંચરેલાનો તો અનંતકાળે પણ છૂટકો થતો નથી. પરમ દૌર્ભાગ્ય, પરમ દારિદ્ર, પરમ સંકેટ,

પરમ કાંતાર ને પરમ દુર્લિક્ષ એ બધી ઉપમા મિથ્યાત્વને ઘટે છે. ખરું દુર્ભાગીપણું મિથ્યાત્વીનું જ છે, ખરી દારિદ્રતા તેની જ છે કે જેની પાસે ધર્મરૂપી ધન અંશમાત્ર પણ નથી. પરમ સંકટ સિથ્યાત્વ જ છે કે જે અનાદિકાળનું છે અને તેનો ક્યારે અંત આવશે તે કહી શકાતું નથી. પરમ ભયંકર-મહાન્ અટવી કે જેમાં ભૂલો પડેલો માણસ અટવાઈ અટવાઈને મરી જાય પણ બહાર નીકળી શકે નહીં એવી અટવી તે મિથ્યાત્વ છે. તેમાં ભરાયેલા-ફસી પડેલા પ્રાણીનો અનંત કાળે પણ છૂટકો થતો નથી. ખરેખરો મહાન્ દુઃકાળ તે મિથ્યાત્વ છે, કારણ કે અન્ય દુઃકાળ તો પરિમિત કાળના હોય છે અને તેમાં દેહને ભોજન મળતું નથી, પરંતુ આ દુઃકાળ તો અપરિમિત કાળનો છે ને તેમાં આત્માને સ્વગુણનું લક્ષ મળતું નથી. આવા સર્વદોષસંપન્ન મિથ્યાત્વને કોઈ પણ ઉપાયે તજવાથી જ ખરું સુખ પામી શકાય તેમ છે તે લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે.

૧૮ પાપસ્થાનકમાં મૃષાવાદને લગતાં ૬ પાપસ્થાનક

અઠાર પાપસ્થાનકોમાં ૬ પાપસ્થાનકો મૃષાવાદને લગતાં છે. તે છ પાપસ્થાનકોનું શી રીતે મૃષાવાદપણું છે તે સમજવાનો વિચાર કરીએ.

૧. પ્રથમ તો મૃષાવાદ એટલે અસત્ય બોલવું. આમાં અસત્ય માત્ર બોલવું તેને કહ્યું નથી, પરંતુ જે બોલવાથી અન્ય જીવોને ખેદ થાય કે તેનું અનિષ્ઠ થાય તેને

પણ અસત્ય કહું છે. એટલા માટે પથ્ય, હિત અને મિત એ ત્રણ વિશેષણવાળું સત્ય બોલવાનું શાસ્ત્રકારોએ કહું છે. તે ‘સત્ય સત્ય જ નથી કે જે બોલવાથી અન્ય જીવને ખેદ થાય’ તેથી તેવું વચન બોલવું નહીં.

૨. કલહ—આ બારમું પાપસ્થાનક છે. કલહથી જીવો પોતાપણને ભૂલી જાય છે અને બોલવામાં વિવેક રાખી શકતાં નથી. એટલું જ નહીં પણ પછી સત્યાસત્ય બોલવાનો વિવેક પણ સાચવી શકતાં નથી. એટલે આ પાપસ્થાનકનું મૃષાવાદપણું સ્વતઃ સિદ્ધ છે.

૩. અભ્યાખ્યાન—એટલે બીજાને કલંક આપવું તે. સાચી વાત પણ જે અન્યને કલંકરૂપ થાય તેવી હોય અને તે જો પૂરી ખાત્રી કર્યા વિના બોલાય તો તે પણ કલંકરૂપ છે. આ પાપસ્થાનકની ટેવ પડ્યા પછી ખોટું કે સાચું કલંક આપવું તેનો નિયમ રહેતો નથી. તેથી એમાં મૃષાવાદપણું આવી જવાનો અત્યંત સંભવ છે.

૪. પૈશુન્ય—ચાડી ખાવી તે. કોઈની ગુપ્ત રાખવા જેવી હકીકત કે જે બહાર પડવાથી તેની અપકીર્તિ થાય અને બીજા પ્રકારે પણ હાનિ થાય તે તેના વિરોધીને કહેવી તેનું નામ ચાડી ખાવી કહેવાય છે. આમાં સાચા ખોટાની વિવક્ષા જ કરવાની નથી. એ ચાડી તો સામા માણસને દુઃખ ઉપજાવવા અથવા હાનિ કરવા માટે જ ખવાતી હોવાથી મૃષાવાદરૂપ જ ગણવાની છે, એટલે એનું મૃષાવાદપણું સિદ્ધ જ છે.

૫. પરપરિવાદ—પારકી નિંદા કરવી તે. આમાં

પારકા ગુણુ અહુણુ ન કરતાં એના દોષ જ અહુણુ કરવાપણું હોય છે. કેટલીક વખત દ્વેષબુદ્ધિને કારણે ગુણુને પણ દોષરૂપે જોવાય છે અને તેને નિંદારૂપે કહેવામાં આવે છે. આવી ટેવ જે મનુષ્યને પડી હોય છે તે બીજાના ગુણુ જોઈ શકતો નથી, એટલું જ નહીં પણ સાંભળી પણ શકતો નથી. તેની પાસે જો કોઈ અન્યના ગુણુનુવાદ કરે તો તે દૂધમાંથી પુરા કાઢવાની જેમ તેમાંથી દોષ શોધી કાઢે છે. કહ્યું છે કે—‘દોષ નજરથી નિંદા હોવે, ગુણુ નજરે હોય રાગ.’ એટલે ગુણુને દોષ જોવામાં—શોધવામાં આપણી નજર જ કામ કરે છે. આવી ટેવવાળાને મોટી હાનિ તો એ થાય છે કે એનામાં કોઈ પણ ગુણુ ટકી શકતો નથી. એની દૃષ્ટિ જ બદલાયેલી રહે છે એટલે આમાં પોતાથી જ પોતાનો આત્મા ભારે થાય છે એટલે તેને પ્રગટપણે મૃષાવાદ કહી શકાય તેમ છે.

૬. માયામૃષાવાદ—આમાં તો મૃષાવાદ પ્રગટપણે જ કહેલ છે, પણ તેમાં માયા શબ્દ વધારેલો છે, તેથી શાસ્ત્રકાર તેને વધારેલા વિષ જેવું કાતીલ વિષ કહે છે. એને વકેલા વાઘના બાળકની અને અવળા પકડેલા શસ્ત્રની ઉપમા આપી છે કે જેથી આત્માને પારાવાર હાનિ થાય છે.

ઉપર પ્રમાણે છ પાપસ્થાનક મૃષાવાદને લગતાં જ છે. તે સંબંધમાં મુખ્ય તો વાણીવ્યાપાર છે; પરંતુ તેનો ઉદ્ભવ અંતઃકરણની મલિનતામાંથી થાય છે એટલે તે સર્વથા ત્યાજ્ય છે. એમાં કાયવ્યાપારની ગૌણતા છે, વાણીવ્યાપાર મુખ્ય છે.

—પ્રભુ-પ્રાર્થના—

હૃદા.

- હે પ્રભુ ! હે પ્રભુ ! શું કહું, દીનાનાથ દયાળ; હું તો દોષ અનંતનું, ભાજન છું કરુણાળ. ૧
- શુદ્ધ ભાવ મુજમાં નથી, નથી સર્વ તુજ રૂપ; નથી લઘુતા કે દીનતા, શું કહું પરમ સ્વરૂપ ? ૨
- નથી આજ્ઞા ગુરુદેવની, અચળ કરી ઉરમાંહિ; આપતણો વિશ્વાસ દૃઢ, ને પરમાદર નાંહી. ૩
- જોગ નથી સત્સંગનો, નથી સત્સેવા જોગ; કેવળ અર્પણતા નથી, નથી આશ્રય અનુયોગ. ૪
- ‘હું પામર શું કરી શકું ?’ એવો નથી વિવેક; ચરણ શરણ ધીરજ નથી, મરણ સુધીની છેક. ૫
- અચિંત્ય તુજ મહાત્મ્યનો, નથી પ્રકુલિત ભાવ; અંશ ન એકે સ્નેહનો, ન મળે પરમ પ્રભાવ. ૬
- અચળ રૂપ આસક્તિ નહિ, નહિ વિરહનો તાપ; કથા અલભ્ય તુજ પ્રેમની, નહીં તેનો પરિતાપ. ૭
- ભક્તિમાર્ગ પ્રવેશ નહીં, નહિ ભજન દ્રઢ ભાન; સમજ નહિ નિજ ધર્મની, નહિ શુભ દેશે સ્થાન. ૮
- કાળદોષ કળિથી થયો, નહિ મર્યાદા ધર્મ; તોય નહિ વ્યાકુળતા, જુઓ પ્રભુ મુજ કર્મ. ૯
- સેવાને પ્રતિકૂળ જે, તે જાંઘન નથી ત્યાગ; દેહેન્દ્રિય માને નહીં, કરે જાણ પર રાગ. ૧૦

તુજ વિયોગ સ્ફુરતો નથી, વચન નયન થમ નાંહિ;
નહિ ઉદાસ અનભક્તથી, તેમ ગૃહાદિકમાંહી. ૧૧

અહંભાવથી રહિત નહિ, સ્વધર્મ સંચય નાંહી;
નથી નિવૃત્તિ નિર્મળપણે, અન્ય ધર્મની કાંહી. ૧૨

એમ અનંત પ્રકારથી, સાધન રહિત હુંય;
નહીં એક સફળ પણ, સુખ ખતાવું શુંય? ૧૩

કેવળ કરુણા-મૂર્તિ છે, દીનબંધુ દીનનાથ;
પાપી પરમ અનાથ છું, શહેા પ્રભુજી હાથ. ૧૪

અનંત કાળથી આયજ્યો, વિના ભાને ભગવાન;
સેવ્યા નહિ શુર સંતને, મૂક્યું નહિ અભિમાન. ૧૫

સંતચરણ આશ્રય વિના, સાધન ક્યાં અનેક;
પાર ન તેથી પામીયો, ભગ્યો ન અંશ વિવેક. ૧૬

સહુ સાધન બંધન થયાં, રહ્યો ન કોઈ ઉપાય;
સત્ સાધન સમજ્યો નહિ, ત્યાં બંધન શું બાય? ૧૭

પ્રભુ પ્રભુ લય લાગી નહિ, પજ્યો ન સફળ પાય;
દીઠા નહિ નિજ દોષ તો, તરીએ કોણ ઉપાય? ૧૮

અધમાધમ અધિકો પતિત, સકળ જગતમાં હુંય;
એ નિશ્ચય આત્મા વિના, સાધન કરશે શુંય. ૧૯

પડી પડી તુજ પદપંકજે, ફરી ફરી માશું એ જ;
સફળ સંતસ્વરૂપ તુજ, એ દહતા કરી દેજ. ૨૦

